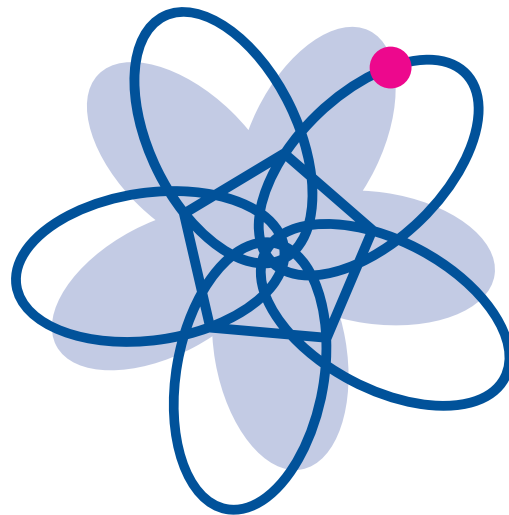

RePoSS #42:

**Kratluskernes kognitive praksis:
En udvikling af miljøbevægelser i
1980'ernes Danmark**

Louise Kobek Thorsen

March 2018

Please cite this work as:

Louise Kobek Thorsen (2018). *Kratluskernes kognitive praksis: En udvikling af miljøbevægelser i 1980'ernes Danmark*. RePoSS: Research Publications on Science Studies 42. Aarhus: Centre for Science Studies, University of Aarhus. URL: <http://www.css.au.dk/reposs>.

Kratluskernes kognitive praksis

En udvikling af miljøbevægelser i 1980'ernes Danmark

The Cognitive Practice of 'Kratluskerne'

A development of environmental movements in 1980's Denmark

Specialeprojekt ved
vejleder Kristian Hvidtfelt Nielsen

Center for Videnskabsstudier
Institut for Matematik
Aarhus Universitet

Af Louise Kobek Thorsen

AARHUS UNIVERSITET

15/1.2018

Resumé

Med en kognitiv tilgang til 'social movements' vil en historie om to 'movement intellectuals' i første halvdel af 1980'ernes miljøbevægelse i Danmark blive skildret i dette projekt. Med et fokus på viden og dens produktion vil det være fortællingen om, hvordan to biologer, Per Christensen og Vagn Juhl Larsen, kendt som 'kratluskerne', satte gang i en række forureningssager i pressen. Det vil blive beskrevet, hvordan deres aktivisme var motiveret af deres videnskabelige baggrund, og en udvikling fra en tungmetalsaktivisme til formen af kratlusker-aktivismen vil blive fulgt. Formen af deres aktivisme vil blive eksemplificeret gennem forløbet af den konkrete sag, *Superfos-sagen*, med vægt på sagens omtale i pressen. Herigennem vil kratluskernes kritik af den offentlige miljø-administrationen som værende mangelfuld på biologisk og teknisk viden fremgå. I en analyse af kratluskernes 'kognitive praksis' vil deres formidlingsstrategier blive fremhævet. En transformation af kratluskernes kognitive praksis til institutionaliserede former for vidensproduktion vil blive diskuteret som processer af 'cultural appropriation'. Heraf vil historien om kratlusker-aktivismen også være en historie om, hvordan nogle af spørgsmålene omkring forureningsforebyggelse opstod i Danmark. Konkluderende vil det blive foreslået at fremhæve dimensionen af formidlings- og kommunikationsstrategier i den kognitive tilgang til 'social movements'.

Abstract

With a cognitive approach to social movements, a history of two movement intellectuals in first half of the 1980's environmental movement in Denmark will be told within this projekt. With focus on knowledge and its production, it will be the story of how two biologists, Per Christensen and Vagn Juhl Larsen, known as the 'kratluskere', initiated a line of pollution cases in press commentaries. It will be described how their activism was motivated by their scientific background, and a development will be traced from a heavy metals activism to the form of the 'kratlusker'-activism. The form of their activism will be exemplified through the course of the concrete case, the *Superfos*-case, with weight on commentaries of the case in the press. Hereby, the criticism voiced by the 'kratluskere' of the public sector's environmental administration as lacking biological and technical knowledge will appear. In an analysis of the cognitive practice of the 'kratluskere', their mediation strategies will be emphasised. A transformation of the cognitive practice of the 'kratluskere' to institutionalised forms of knowledge production will be discussed as processes of cultural appropriation. Hereby, the story of the 'kratlusker'-activism will also be a story of how some questions regarding pollution prevention emerged in Denmark. Concluding, it will be proposed to emphasise the dimension of mediation and communication strategies in the cognitive approach to social movements.

Forord	4
Indledning	5
Metode	6
Teoretisk baggrund: 'Social movements'	7
Kognitiv praksis inden for 'social movements'	9
Miljøbevægelser som teoretisk begreb	12
Den historiske scene: Miljøbevægelser i Danmark, 1970'erne - 80'erne	13
Christensen og Larsens kratlusker-aktivisme	16
Optakten: Foreningen Aktive Jyske Biologer	17
Tidsskriftet NICHE	17
Baggrunden for en tungmetalsaktivisme: To kritiske biologer	19
Udførslen af en tungmetalsaktivisme i Superfos-sagen	20
Udviklingen af tungmetalsaktivisme til spildevandsaktivisme	30
Afslutningen på spildevandsaktivisme: Håndbog for kratluskere	32
Kratluskerne i miljøbevægelsens netværk	33
Kratluskernes kognitive praksis	35
'Cultural appropriations' af kratluskernes vidensudvikling	40
Konklusion	43
Litteratur	46
Publiceret materiale	46
Ikke-publiceret materiale	52
Bilag 1	54
Bilag 2	70
Bilag 3	80

Forord

Dette specialeprojekt er udført ved Center for Videnskabsstudier, Institut for Matematik, Aarhus Universitet. I forbindelse med udarbejdelsen af dette specialeprojekt er der en række personer, der skal have en tak.

En tak til vejleder Kristian Hvidtfelt Nielsen for i første omgang at have introduceret mig for kratluskernes miljøaktivisme og et særligt tak for hyppig og hjælpsom vejledning i arbejdsprocessen.

En tak til Per Christensen og Vagn Juhl Larsen for at have stillet op til interview om deres kratlusker-aktivisme. Derudover også en tak til Per Christensen for at have udlånt sit privat arkiverede materiale.

Århus januar 2018
Louise Kobek Thorsen

Indledning

Indeværende specialeprojekt vil beskrive en del af den danske miljøbevægelses historie. Mere konkret vil historien bag den såkaldte kratlusker-aktivisme, som den blev udviklet og udøvet, i den første halvdel af 80'erne blive fortalt. Det vil være en fortælling, der i et lovgivningshistorisk tidsramme beskæftiger sig med en udvikling fra vedtagelsen af den første Miljøbeskyttelseslov i 1973 til indførslen af de første vandmiljøplaner, NPO-handlingsplanen i 1985 og Vandmiljøplan I i 1987, som udtryk for en nødvendighed af at skærpe kravene til vandmiljøforvaltningen. Historien vil vedrøre en udvikling af miljøforvaltning og -planlægning, både inden for offentlige myndigheder, den forurenende industri og akademisk praksis.

Indeværende projekt er overordnet udført inden for de akademiske områder, science, technology, and society (STS) studier og videnskabshistorie. Motivationen for den teoretiske del af dette projekt har været *The Making of the New Environmental Consciousness*, hvor begrebet 'kognitiv praksis' anvendes til at analysere og diskutere udviklingen af miljøbevægelsen i Danmark i løbet af 1900-tallet, særligt den drejning bevægelsen tog i slutningen af 1960'erne som en 'ny' miljøbevidsthed. (Jamison et al., 1990) Andrew Jamison, professor emeritus i teknologi, miljø og samfund, har i samarbejde med andre udviklet en teori i forlængelse af begrebet 'kognitiv praksis', der beskæftiger sig med forholdet mellem videnskab og 'social movements'. (Eyerman & Jamison, 1991) Med undtagelse af analyser af patientbevægelsers forhold til udviklinger af lægevidenskab, kvindebevægelsers rolle i udviklinger af filosofi og samfundsvidenskab og miljøbevægelsers rolle i udviklinger af miljøvidenskab findes der få studier, ifølge Jamison, der arbejder inden for teorier om 'social movements' i sammenhæng med videnskabsstudier. (Jamison, 2006) Teorien om kognitiv praksis inden for 'social movements', der er motiveret af denne kløft mellem studieretninger, vil være rammen for indeværende projekts analyse. Analysen i dette projekt vil derfor også være med til at udfylde denne kløft. Den teoretiske baggrund vil blive beskrevet i første afsnit, hvor begrebet 'kognitiv praksis' vil blive sat i et bredere teoretisk perspektiv af 'social movements' studier.

Motivationen for den empiriske del, og det konkrete historiske narrativ, af indeværende specialeprojekt begyndte med mødet med bogen *Håndbog for kratluskere*. (Christensen & Larsen, 1985) Håndbogen giver en detaljeret vejledning til den danske borger i nogle af de metoder, man kunne anvende til at afsløre miljøforbrydere i henhold til Miljøbeskyttelsesloven fra 1973. Miljøforbryderne, som det drejede sig om, var på den ene side de industrier, der ikke overholdte kravene i deres spildevandstilladelser, som loven krævede dem, på den anden side de offentlige instanser, der tillod, at dette skete. Bogen blev for projektet særligt fundet interessant, idet den var udgivet af to biologer som begge var under forskningsuddannelse i biologi og med tilknytning til Århus Universitet. Samtidig var de to biologer, Per Christensen og Vagn Juhl Larsen, medstiftere af forlaget, der stod bag udgivelsen. Indeværende projekt er motiveret af at ville undersøge hvordan disse to biologer var ankommet til den viden, bogen fremlagde, og hvad der havde motiveret dem til at udgive denne bog.

Det overordnede formål med dette projekt er derfor at analysere den miljøaktivisme, der foregik i forbindelse med Per Christensen og Vagn Juhl Larsens samarbejde som kratluskere, med henblik på at diskutere den vidensudvikling, Christensen og Larsen indgik i. Herunder vil projektet redegøre for, hvilke former deres aktivisme tog, og deraf hvordan de forsøgte at udforme en kratluskerbevægelse. Dette vil gøres med en kognitiv tilgang til 'social movements', hvor aktivismen og vidensproduktionen forstås som historiske projekter, der udfolder og udvikler sig over tid.

Indeværende projekt vil gennem et historiske narrativ forsøge at bidrage til, det Ron Eyerman og Andrew Jamison kalder, en “social understanding of knowledge production” og herunder til udformningen af en “social theory of intellectuals”. (Eyerman & Jamison, 1991, s. 3) Projektet vil gøre dette, som Eyerman og Jamison foreslår, ved at karakterisere måderne, hvorpå individuelle ‘movement intellectuals’ opstår og formes, og hvordan disse om- eller genformer en bevægelses kognitive identitet. Mere konkret vil formålet med dette projekt være at analysere en kognitiv identitet for kratluskerne gennem en undersøgelse af udviklinger i deres vidensinteresser.

I dette projekt vil Christensen og Larsens kratlusker-aktivisme blive beskrevet i fem dele. Den første del vil redegøre for, hvordan og i hvilken sammenhæng Christensen og Larsen mødte hinanden i 1979; i den forbindelse vil foreningen Aktive Jyske Biologer og særligt arbejdsgruppen derunder, som stod for udgivelsen af *NICHE* - et tidsskrift for kritisk biologi - blive fremhævet. Den næste del vil beskrive hvordan Christensen og Larsen personligt var forskelligt motiveret, men at deres kratlusker-aktivisme blev sat igang med Larsens faglige interesse for tungmetaller. Her vil der blive lagt vægt på betydningen af Christensen og Larsens forbindelse til *NICHE* for udfoldelsen af kratlusker-aktivismen. Den tredje del, som er den mest omfangsrige, vil redegøre for den første fælles og længstvarende miljø sag for Christensen og Larsen - Superfos-sagen - og hvordan sagen udspillede sig som en debat i pressen mellem forskellige parter fra bl.a. myndig-hederne, industrien og miljøaktivisterne. Den fjerde del vil beskrive hvordan Christensen og Larsens kratlusker-aktivisme videreudviklede sig gennem den første halvdel af 80’erne. Den sidste del vil vise hvordan *Håndbog for kratluskere* var et udtryk for afslutningen på Christensen og Larsens egen kratlusker-aktivisme og en overgang til andre former for strategier.

En analyse af Christensen og Larsen som ‘movement intellectuals’ i den danske miljøbevægelse i 1980’erne vil inkludere at sætte deres aktivisme i bredere kontekst ved at beskrive, hvordan deres aktivisme indgik i miljøbevægelsen i Danmark i 1980’erne. Efter indeværende projekt har gjort dette, vil kratluskernes kognitive praksis blive behandlet i det følgende afsnit. Dernæst vil projektet diskutere udviklingen og følgerne af Christensen og Larsens kratlusker-aktivisme gennem processer af ‘cultural appropriation’. Projektet vil forsøge at kaste lys over hvilken viden, Christensen og Larsen gik ind i kratluskeriet med, hvordan vidensudviklingen tog sig ud i aktivismen, og hvilken viden, de gik derfra med igen. Sidstnævnte, vil særligt blive fremhævet i forhold til Christensens efterfølgende karriere på Aalborg Universitetscenter.

Metode

I projektet er blevet anvendt en overordnet epistemologisk læsning af det empiriske materiale, hvilket vil sige, at tilgangen har haft et fokus på elementer af vidensudvikling og -udveksling. Det betyder, at projektet ikke har bestræbt sig på en fuldstændig historisk gennemgang hverken af Christensen og Larsens miljømæssige arbejde, af hele kratlusker-aktivismen eller af miljøbevægelser i 1980’erne i Danmark. Projektet vil antage en teoretisk vinkel fra ‘social movement theory’ med et udgangspunkt om, at sådanne bevægelser er historiske foretagender og fordelagtigt studeret som sådan. Projektet vil forsøge at give indsigt i 80’ernes danske miljøbevægelser ved at fokusere på individer og deres interaktioner af miljøaktivisme. Samtidig vil projektet betragte disse som del af en gruppeholdning og -adfærd. Den teoretiske metode vil blive udfoldet i næste afsnit.

Det empiriske grundlag for dette projekts historiske skildring og analyse består af fire overordnede komponenter. Intentionen med at inddrage disse fire komponenter har været at indfange en bred række af kognitive elementer fra og sociale interaktioner i Christensen og Larsens miljøaktivisme. De fire komponenter er følgende:

1. Nyhedsartikler i danske aviser fokuseret omkring perioden 1980-1986

Idet, Per Christensen og Vagn Juhl Larsen strategisk benyttede pressen som en drivkraft i deres miljøaktivisme, har en del dette specialeprojekt beskæftiget sig med den presseomtale, de skabte. Gennem projektet er der blevet læst bredt blandt aviserne (både lokale og landsdækkende), men *Fredericia Dagblad* optræder hyppigst som omtaler af Christensen og Larsen her på grund af dette specialeprojekts fokus på sagen vedrørende Superfos' fabrik i Fredericia. Nyhedsartikler er blevet tilgået gennem Mediestream, det Kongelige Biblioteks digitale database. Materialet fremgår separat af litteraturafsnittet. Gennemgangen har inkluderet lidt over 300 artikler, men i litteraturlisten vil kun fremgå de nyhedsartikler, der refereres til. Hele listen er angivet i Bilag 3.

2. Per Christensens private arkivmateriale, herunder diverse breve, indhentede sagsakter, m.m.

Det drejer sig både om skrivelser Christensen og Larsen har udvekslet med forskellige myndigheder og andre uformelle brevvekslinger. Dette materiale fremgår under afsnittet med ikke-publiceret materiale, og referencerne dertil vil være af formatet (Brev; Afsender, dato).

3. Interviews med Per Christensen og Vagn Juhl Larsen

Projektet har inkluderet to interviews med Christensen og Larsen samtidig. Det ene interview er udført af vejleder Kristian Hvidtfelt Nielsen i 2015, som har overdraget lydfilen derfra til rådighed for projektet. Det andet interview er udført af indeværende forfatter i oktober 2017 med vejleder, Kristian H. Nielsen, deltagende. I bilagssektionen kan transskriptioner af begge interviews findes; Bilag 1 for interviewet fra 2015 og Bilag 2 for interviewet fra 2017. Da begge interviews er blevet udført i uformel dialog, er transskriptionerne blevet tilpasset skriftsprog, dog kun delvist. Samtidig er der til tider blevet redigeret dele ud, som ikke har været af relevans for selve projektet. Referencerne hertil vil være af formatet (Interview, årstal, sidetal), hvor 'sidetal' henviser til indeværende teksts sidetal.

4. Publikationer med Per Christensen og Vagn Juhl Larsen bag, eller med relation til dem

Herunder vil blandt andet *Mod det vi ikke kender*, der er et festskrift for Per Christensens forfattet af en række af hans venner og kolleger, heriblandt Vagn Juhl Larsen, udgivet i forbindelse med hans 60 års fødselsdag, blive inddraget. Udgivelsen beskriver Christensens "(...) personlige og forskningsmæssige udvikling fra venstreorienteret kratlusker til international anerkendt forsker med en publikationsliste på langt over 200 artikler." (Handberg et al., 2014, Forord) Derudover har tidsskriftet *NICHE* - hvis redaktion Christensen og Larsen sad i - også været central for dette projekt.

Teoretisk baggrund: 'Social movements'

Dette afsnit vil give en kort introduktion til anvendelsen af begrebet 'social movement' inden for akademiske studier, inden begrebet 'kognitiv praksis' vil blive beskrevet. 'Social movements' er et begreb, som oftest anvendes inden for sociologi og politologi, konstrueret teoretisk for at kunne forstå eller forklare særlige former for samfundsmæssige ændringer, der foregår ved kollektive mobiliseringer eller gruppehandling. Begrebet er med andre ord "an abstraction from social reality whose relation to that reality is necessarily not one of precise identity." (Rootes, 2004) Teoretisk beskriver begrebet 'social movements' det empiriske og observerbare, såsom politiske protester, massemobiliseringer og andre aktivismeformer. I forhold til mobilisering som en central del af de fleste bevægelser, kan der findes et særligt forhold mellem moderne 'social movements' og massemedier. Idet, "(...) social movements depend on the media to get their messages across", kan brugen af medier være afgørende i at kunne mobilisere af folk. (della Porta & Diani, 1999, s. 220) Bevægelser kan også bruge medier som en kilde til magt og direkte bygge deres aktivismestrategier deromkring. (Gamson, 2004)

Der er ikke en generel enighed blandt akademiske studier om hvad, der præcis definerer en 'social movement'. Donatella della Porta, professor i politologi, og Mario Diani, professor i sociologi, har forsøgt at give et overblik over forskningen af 'social movements' og en samstemmende definition deraf. (della Porta & Diani, 1999) Det, som della Porta og Diani finder, der går igen ved forskellige definitioner af 'social movements', er, at begrebet beskriver en særegen social proces, hvori medlemmerne indlemmes i de kollektive aktiviteter:

- 1) er i konflikt med tydeligt identificerbare modstandere
- 2) er forbundet af tætte informelle netværk
- 3) er fælles om en særegen kollektiv identitet. (della Porta & Diani, 1999, s. 20)

Det første punkt er det mest fundamentale i beskrivelsen af en 'social movement'; at identificere konfliktpunkter eller modstandere er det umiddelbart første og nemmeste af de tre punkter at tilgå. Et eksempel er anti-atomkraftbevægelsen, hvor konfliktpunktet fremgår af navnet, og hvor de primære modstandere for bevægelsen er regeringer eller industri, der ønsker udvikling og brug af atomkraft. At en 'social movement' karakteristisk har et eller flere konfliktpunkter, hænger sammen med de forandringer en bevægelse typisk taler for. Hvilken vægt, man lægger på hver af de to andre punkter, kan variere i forhold til en geografisk orientering. Studier af 'social movements' - herunder miljøbevægelser - kan overordnet inddeles i nordamerikanske og europæiske diskussioner. (Jamison, 2006; Rootes, 2004) Den førstnævnte fokuserer på teorier omkring resursemobilisering - inden for studier af miljøbevægelser følges ofte samlingen og dannelsen af nye miljøgrupper og -organisationer. Den europæiske diskussion fokuserer på teorier om identitet, herunder miljøtanker eller grøn ideologi. (Jamison et al., 1990) I forhold til definitioner af miljøbevægelser finder Rootes også denne opdeling, idet han beskriver disse to diskussioner som "(...) a mainly American tradition that adopts a catholic, nominalist, and empirical approach, and a European macrosociological tradition that conceives of social movements restrictively as agents of profound structural change (...)". (Rootes, 2004, s. 609)

En af fortalerne for at lægge størst vægt på det sociale netværk, som en bevægelse udgør, er Christopher Rootes, professor i miljøpolitik og politisk sociologi. Ifølge Rootes er en bevægelse ikke lig en konkret organisation eller en konkret protestepisode, men det er netværket af disse, der udgør en bevægelse, og det er derfor vigtigt at skelne mellem en bevægelse og dens forskellige synlige manifestationer. Det er med andre ord forbindelserne mellem medlemmerne indlemmes i samme såvel som forskellige kollektive handlinger, der er karakteristisk ved 'social movements'. Det fokus på forbindelserne mellem medlemmer af en bevægelse er en fordel, ifølge Rootes, idet: "Whether they do indeed constitute a movement is then an empirical question to be settled by scrutiny of the network links, collective action, and evidence of shared identity, all of which are essential to the identification of a movement." (Rootes, 2004, s. 610) Samtidig lader en netværkstilgang til 'social movements' disse blive beskrevet i en bred og inkluderende form. (Rootes, 1999) En ulempe ved at følge en netværkstilgang til 'social movements' ligger derimod i at skulle afgøre spørgsmål om hvilke eller hvor mange netværksforbindelser, der skal til, førend noget er en bevægelse, eller at skulle afgøre betydningen af antallet af forbindelser i forhold til karakteren af disse forbindelser. Når der opstår spørgsmål, om hvor mange gange skal aktører interagere med hinanden, førend vi kan sige, at de har forbindelse til hinanden og er del af samme netværk, eller om én enkeltstående forbindelse nok, og hvornår eller hvordan en netværksforbindelse ophører, kan man komme i fare for at betragte 'social movements' som statiske. Eller man kan risikere at blive for inkluderende i sin betragtning af en 'social movement' i den forstand, at parterne betragtet som forbundet i det samme netværk kan hænde ikke nødvendigvis at dele den samme form for kollektive identitet.

Den kollektive identitet af en bevægelse er det, der anses for at give en sammenhængskraft mellem aktørerne i bevægelsen, og det, der giver aktørerne en forståelse af, at de handler i fællesskab. Analytisk set kan en bevægelses kollektiv identitet tilgås med forskellige begreber. Eksempelvis kan en kollektiv identitet blive beskrevet som værdier, en bevægelse tilegner sig eller taler for, som interesser, der mobiliserer en bevægelse eller som ideologi, der tilvejebringes af en bevægelse. Den kollektive identitet kan også betragtes som en kognitiv identitet, der kommer til udtryk som forskellige 'vidensinteresser'. I forhold til 'ideologi' er 'vidensinteresser' tænkt som bredere defineret begreb og som noget, der i mindre grad er systematiseret. (Jamison et al., 1990)

Kognitiv praksis inden for 'social movements'

For at undersøge den rolle moderne miljøbevægelser har spillet i udviklingen af ny viden, indføres begrebet 'kognitiv praksis' af Ron Eyerman og Andrew Jamison. (Jamison et al., 1990; Eyerman & Jamison, 1991) En diskussion af begrebet i forhold til 'social movements' i bredere forstand end miljøbevægelser kan findes i senere arbejde af Jamison. (Jamison, 2006) En bevægelses kognitive praksis skal, ifølge Eyerman og Jamison, forstås som "(...) that which transforms groups of individuals into social movements, that which gives social movements their particular meaning or consciousness." (Eyerman & Jamison, 1991, s. 3) På den måde er begrebet 'kognitiv praksis' tænkt som en anden måde at betragte, hvad begrebet 'kollektiv identitet' anvendt i andre 'social movement' teorier referer til. Eyerman og Jamisons teori anskuer 'social movements' som historiske foretagender, hvor den kognitive praksis inden for en 'social movement' er begreb for *processen* i at udtrykke en bevægelses identitet.

Bag ved Eyerman og Jamisons teori om kognitiv praksis ligger en betragtning af, at "(...) social movements are bearers of new ideas, and have often been the sources of scientific theories and of whole scientific fields, (...)." (Eyerman & Jamison, 1991, s. 3) Forholdet mellem 'social movements' og vidensudvikling vil blive beskrevet nærmere længere inde i indeværende afsnit. Ifølge Eyerman og Jamison er én af de største forhindringer i at betragte 'social movements' som udviklere af ny viden "(...) the widespread tendency to reify them, to identify social movements with organizations, parties, sects, institutions, etc." (Eyerman & Jamison, 1991, s. 59) Den omtalte empiriske kvalitet ved en netværkstilgang ved at kunne konkretisere aktivister, organisationer, aktioner og forbindelser mellem dem, kan altså komplicere betragtningen af bevægelser som sammenhænge af vidensudvikling. Teorien om kognitiv praksis inden for 'social movements' fokuserer i stedet på en "impermanent" kvalitet ved 'social movements', sagt meget enkelt, idet: "A movement moves, (...)" (Eyerman & Jamison, 1991, s. 60) En kognitiv tilgang betragter derfor 'social movements' som processer, hvorunder viden kan udformes. Gevinsten ved at følge en kognitiv tilgang til 'social movements' er et fokus på de dynamiske elementer af en bevægelse - som en proces og ikke noget statisk. Dermed vil de forskellige kognitive elementer, som en bevægelse rummer, træde mere til syne. Disse kognitive elementer kan karakteriseres som forskellige former for 'vidensinteresser'.

Vidensinteresser

Jamison et al. foreslår, at miljøbevægelsens kognitive praksis kan beskrives gennem tre dimensioner af vidensinteresser, som de kalder for 'kosmologiske', 'teknologiske' og 'organisatoriske' vidensinteresser. (Jamison et al., 1990) Begrebet 'vidensinteresser' er en måde at indfange en bevægelses grundlæggende idéer for aktivismehandlinger. Kosmologiske vidensinteresser referer til en bevægelses forståelse af, hvordan og hvorfor virkeligheden er struktureret, som den er; altså, "(...) the more or less taken-for-granted frameworks through which human beings impose meaning onto the world." (Jamison et al., 1990, s. 5) De kosmologiske vidensinteresser er de idéer, der vedrører en bevægelses antagede forhold mellem natur og kultur, og man kunne også kal-

de dem for dens *verdensantagelser*. En analyse af en bevægelses kosmologiske vidensinteresser vil blandt andet inkludere en undersøgelse af bevægelsens motivation for aktivisme og dens centrale kritik, samt bevægelsens natursyn og samfundssyn. En udvikling af kosmologiske vidensinteresser i dansk miljøbevægelse i 1970'erne var eksempelvis økologiske idéer og teorier om naturen. Teknologiske vidensinteresser refererer til en bevægelses forståelse af måderne for indgriben mellem natur og kultur; de beskriver "(...) the scope and method, as well as the proper means through which the human and the natural worlds interact." (Jamison et al., 1990, s. 6) De teknologiske vidensinteresser vil komme til udtryk gennem de tekniske problemer, som en bevægelse opstår og udvikler sig omkring, og som en beskrivelse af de kriterierne, en bevægelse antager for teknisk forandring. I forbindelse med miljøbevægelser er nogle af de teknologiske vidensinteresser, der er blevet iværksat gennem tiden, blevet videreudviklet til eksempelvis teknologier indenfor økologisk landbrug eller vedvarende energi. Organisatoriske vidensinteresser refererer til en bevægelses idealer for, samt måder hvorpå, viden og vidensproduktionen i bevægelsen er organiseret. Dertil refererer disse vidensinteresser også til, hvordan en bevægelse deler sin viden og dermed indgår i en bredere vidensudvikling. Eksempelvis var en del af dansk miljøbevægelses organisatoriske vidensinteresser i 70'erne idéer om ikke-hierarkiske organisationsstrukturer.

En integreret samling af de tre former for vidensinteresser udgør den kognitive praksis. Den kognitive praksis for aktører i en bevægelse kan eksempelvis se sig udmøntet i de strategier, de vælger, forklarer Jamison et al., idet "(...) environmental organisations do not choose their strategies solely on the basis of practical considerations but realise them through the framework of their guiding knowledge interests." (Jamison et al., 1990, s. 7) Derfor vil en del af analysen af Christensen og Larsens kratlusker-aktivisme dreje sig om de strategier, Christensen og Larsen valgte for deres aktivisme.

'Movement intellectuals'

Jamison foreslår, at de vidensinteresser, som man kan se en 'social movement' tage del i, bliver udtrykt af forskellige typer af 'movement intellectuals'. Altså at 'movement intellectuals' udøver en bevægelses kognitive praksis. Gennem ytringer fra og handlinger af 'movement intellectuals' udformes en bevægelses centrale kritik eller konflikt punkt. Samtidig skaber disse 'intellectuals' typisk også alternativet til det, der kritiseres. Gennem tiden har 'social movements' og deres 'movement intellectuals' bidraget til dannelsen af ny viden og periodisk til konstruktionen af nye videnskabelige discipliner og institutioner. Eksempelvis beskriver Jamison, hvordan romantikken som en bevægelse i den første halvdel af 1800-tallet inspirerede "(...) both the first flowerings of environmental concern in the form of conservation societies and institutions, as well as new kinds of holistic, or non-reductionist sciences, such as geography, archaeology and ecology." (Jamison, 2006, s. 53) Et andet eksempel er, hvordan Rachel Carson som en 'movement intellectual' ved udgivelsen af *Silent Spring* i 1962 gav stemme til en opposition mod kemiske insekticider ved at vende "(...) the methods of science against science itself," (Jamison, 2006, s. 55) og samtidig pege på en anden vej for udviklingen af videnskab og teknologi.

Placeringen af 'movement intellectuals' som centrale i teorien for den kognitive tilgang medfører, at 'social movements' bliver studeret som former for aktivitet, hvorved "(...) individuals create new kinds of social identities." (Eyerma & Jamison, 1991, s. 2) En interessant dimension ved sådanne 'movement intellectuals' er deres udformning af nye politiske og sociale identiteter, ofte ved at have kombineret "(...) social roles and types of competence that were previously separated." (Jamison, 2006, s. 47) Denne form for kombination, eller integration, af sociale roller og former for viden, der forinden var adskilte, er også uddybet i andet arbejde af Jamison, hvor disse diskuteres som udviklinger af 'hybriditet'. (Hård & Jamison, 2005) Det hybride opstår i interaktioner af mennesker, teknologier, natur og samfund, idet: "Innovations - both factual and artifactual, scientific

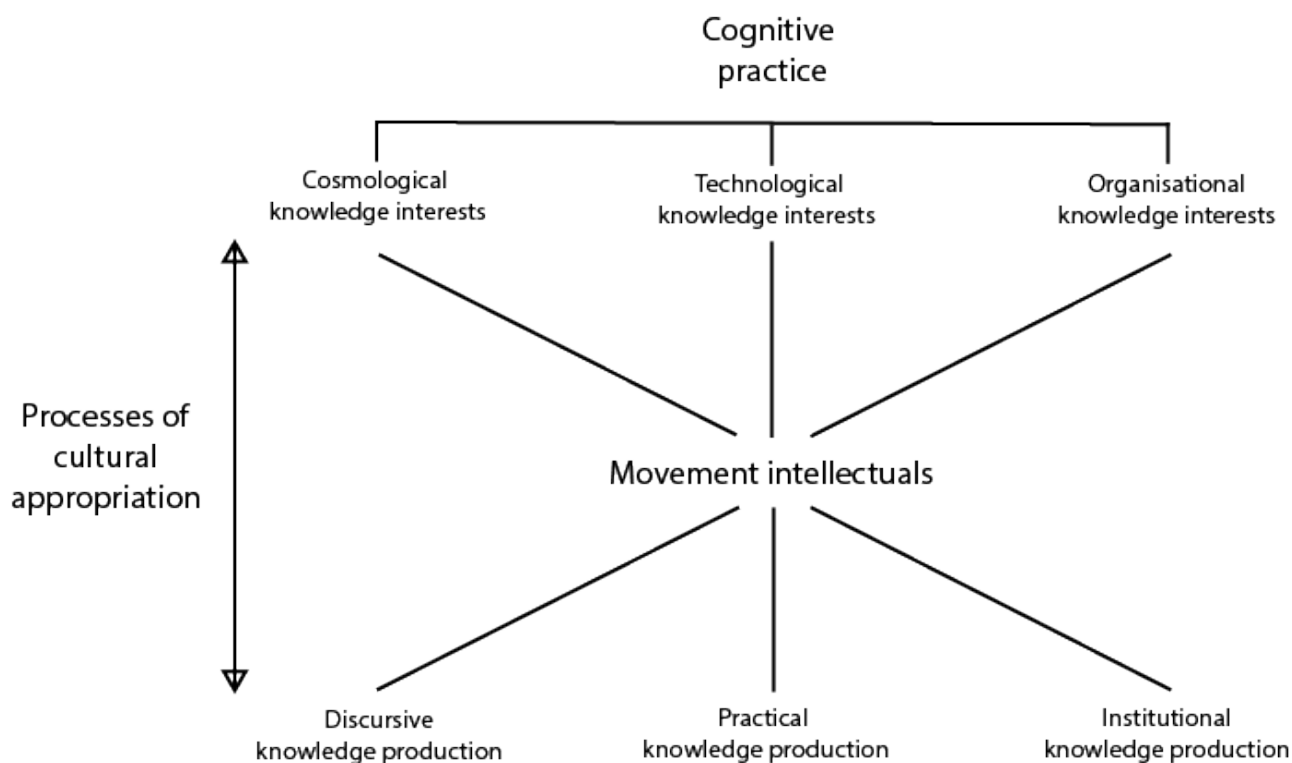
and technical - are double-edged swords that serve to transform relationships among people, as well as between human societies and our natural environments.” (Hård & Jamison, 2005, s. xiii) I dette projekt vil en hybriditet blive fremstillet som den hybride identitet, Christensen og Larsen skabte ved at kombinere bestemte vidensinteresser i deres kognitive praksis.

‘Cultural appropriation’

Forholdet af påvirkning mellem ‘social movements’ og videnskab, foreslår Jamison, sker gennem processer af ‘cultural appropriations’. (Jamison, 2006) Begrebet kan anvendes bredt for processer, hvor medlemmer af én kultur tilpasser sig elementer fra en anden kultur. Det som bliver ‘appropriated’ vil være noget, der ses som stående uden for den kultur, hvori det bliver ‘appropriated’. Det er en proces, der er særligt synlig, når der sker en ‘misappropriation’, hvor det eksempelvis kan være det udefrakommende kulturelle element, der ikke formås tilpasset ind i én kultur, eller det kan være selve tilpasningen i sig selv, der egentlig fejlrepræsenterer den anden kultur. I dette projekts sammenhæng vil ‘cultural appropriations’ blive betragtet som processer, hvorved “(...) new things and new ideas are made to fit into established ways of life”. (Hård & Jamison, 2005, s. 4) Derfor vil begrebet ‘kultur’ i denne sammenhæng blive forstået som former for videnskulturer, hvor viden og teknologier indgår, praktiseres og udvikles forskelligt. Med andre ord, forstået som fællesskaber, der kan identificeres gennem forskellige kognitive praksisser. Med begrebet ‘cultural appropriation’ forklares, hvordan de idéer, teknikker og organisationsformer, som en ‘social movement’ udøver gennem sin kognitive praksis, kan blive til eller komme til at indgå i etablerede eller socialt accepterede former for viden og vidensudvikling.

I teorien om kognitiv praksis inden for ‘social movements’ kan sådanne ‘cultural appropriations’ finde sted på forskellige *niveauer*, der vil kunne påvirke forskellige former og områder for vidensproduktion på forskellige måder. I teorien finder ‘cultural appropriations’ af kosmologiske vidensinteresser sted i mere teoretiske områder af viden på et *diskursivt* niveau for en vidensproduktion. Det diskursive niveau kan betragtes som *måderne at tale om noget på*. Teknologiske vidensinteresser kan gennem en ‘cultural appropriation’ påvirke mere empiriske eller tekniske områder af viden på et *praktisk* eller *metodisk* niveau for vidensproduktion. Dette niveau kan også betegnes som *måderne at bruge noget på*. En ‘cultural appropriation’ af organisatoriske vidensinteresser kan påvirke viden på et *institutionelt* niveau for vidensproduktion. Det institutionelle niveau kan anskues som *måderne at strukturere noget på*. Gennem processer af ‘cultural appropriation’ kan de informelle områder for vidensproduktion, der foregår gennem en ‘social movement’, blive overført til mere etablerede former for vidensproduktion, såsom universitetspraksis, statslig forvaltningspraksis eller virksomhedspraksis.

Ifølge Eyerman og Jamison vil spørgsmål om, hvordan en ‘social movement’ skal forstås, og hvad betydningen af dens aktivismehandling er eller har været, afhænge af konteksten, hvori aktivismen er udført, sammen med den forståelse, som aktørerne både bringer dertil og tager med derfra. En kognitiv tilgang til ‘social movements’ studerer således ‘social movements’ kontekstuel, eller historisk relativt, og dermed “(...) defining succes or failure of social movements in comparative terms, both between historical periods and between political cultures.” (Eyerman & Jamison, 1991, s. 3) Samtidig betyder den kontekstuelle relevans af ‘social movements’, at disse er “transitory, historical phenomena”, forstået på den måde, at: “The more succesful a social movement is in spreading its knowledge interests or diffusing its consciousness, the less succesful it is likely to be as a permanent organization. Indeed, the longer a social movement continues to exist, as it were, “outside” of the established political culture, the less influence it is likely to have on the development of knowledge.” (Eyerman & Jamison, 1991, s. 4) I en kognitiv tilgang til ‘social movements’ vil en bevægelse per definition leve og dø, “(...) or more colorfully perhaps, it withers away as its cognitive project disintegrates into its various component parts and they become

Figur 1: Illustration af 'movement intellectuals' og indflydelsen af deres kognitive praksis på den vidensproduktion, de indgår i.

either adopted or discarded.” (Eyerman & Jamison, 1991, s. 60) Selvom dette kan virke restriktivt på 'social movements' som teoretisk begreb, giver det på denne måde mening at tale om bevægelser i form af udviklinger af vidensinteresser, der bæres af forskellige 'movement intellectuals'.

I Figur 1 er vist en illustration skabt i udarbejdelsen af dette projekt til at vise sammenhængen mellem de analytiske begreber, der vil blive brugt til at analysere og diskutere kratluskernes aktivisme, med 'movement intellectuals' placeret centralt. Interessen inden for dette specialeprojekt er ikke direkte at undersøge, om Christensen og Larsens kratlusker-aktivisme var en bevægelse i sig selv eller *hvor kraftfuld* netop Christensen og Larsens aktivisme var. Interessen ligger i at undersøge Christensen og Larsens aktivisme i relation til deres faglige baggrund og den vidensudvikling, kratlusker-aktivismen var del af, og på hvilke måder denne viden kom til at indgå i andre sammenhænge. Det kan derfor siges, at dette projekt overvejende skriver sig ind i den omtalte europæiske diskussion af 'social movements' ved at fokusere på aspektet af en bevægelses identitet. Projektet inkorporerer stadig idéer fra en amerikansk diskussion, som en anerkendelse af, at nogen grad af konkretisering er nødvendig, og at sociale netværk er et vigtigt aspekt af bevægelser.

Miljøbevægelser som teoretisk begreb

Historiske beskrivelser af miljøbevægelser, eller 'environmentalism', følger ofte enten en fortælling, der spores tilbage til midten af 1800-tallet til nogle af de første tiltag for naturkonservering eller forureningsbekæmpelse, (McCormick, 1989; Engberg, 1999; Lehtinen, 2006) eller en historie for begyndelsen af en moderne miljøbevægelse i midten af 1900-tallet. (Jamison et al., 1990) Uanset hvilken tidsramme, der antages, hersker der ingen tvivl om, at miljøbevægelser "(...) have been crucial to the achievement of progress in environmental protection." (Rootes, 2004, s. 633) Studier af miljøbevægelser findes i mange sammenhænge og på forskellige geografiske planer. Således

støder man jævnligt på begrebet om 'en global miljøbevægelse', selvom det egentlig kan være svært at samle en sådan under én karakteristik. I den forbindelse giver det dog mening at tale om miljøbevægelser i globale termer i forbindelse med den lange række af internationale miljøsamarbejder gennem tiden, såsom FNs forskellige klimakonferencer. (McCormick, 1989) Der findes samtidig mange studier af forskellige mere lokale miljøbevægelser omkring i verden, og nogle akademiske studier forsøger at fremhæve betydning af disse i nationale sammenhænge (Lehtinen, 2006), mens andre forsøger at vise sammenhængen mellem de nationale og globale bevægelser. (Rootes, 1999) Det være sig både nationale bevægelser, som mere lokale bevægelser, og studier af hvordan disse lokale og nationale parter kan indgå i netværk, eksempelvis kan lokale aktivister "(...) by highlighting otherwise neglected issues, appear to perform a 'discovery' role for national organisations that are better placed to shape policy agendas and to affect policy outcomes." (Rootes, 2007, s. 725)

Moderne miljøbevægelser bliver ofte sat i sammenhænge som, ifølge Rootes, "(...) the great survivors of the wave of the new social movements that arose throughout the industrialized Western democracies from the 1960s through the 1980s." (Rootes, 2004, s. 608) I en videre udvikling kan man se miljøbevægelser gennemgå en intern institutionalisering, eksempelvis hvor flere af miljøbevægelserne udviklede sig til miljøorganisationer med formelle, bureaukratiske strukturer. Bevægelsen gennemgik også en ekstern institutionalisering, eksempelvis hvor økologi blev etableret som en akademisk disciplin, miljøjournalistisk blev anerkendt som en specialisering på aviserne og i uddannelsessystemer, udbredelsen af forskellige miljøbeskyttelsesagenturer og etableringer af miljøministerier som del af den centrale magt. Moderne miljøbevægelser er dog særlige former for bevægelser, ifølge Rootes, specielt af tre grunde. (Rootes, 2004) Først og fremmest har miljøbevægelser et særligt tæt forhold til videnskab. Ifølge dette projekt giver det derfor god mening at studere miljøbevægelser med en kognitiv praksis tilgang. For det andet har miljøbevægelser praktiske udsagn om international solidaritet. Dette punkt vil dog ikke komme til syne i dette projekt, idet den kognitive horisont for Christensen og Larsens aktivisme var en national linje. Som det tredje har miljøbevægelser en evne som kritik af og alternativ til industriel kapitalisme. I dette projekt vil det være en miljøbevægelses forhold til videnskab samt en kritik og udvikling af alternativer til industriel kapitalisme, der vil blive udfoldet.

Den historiske scene: Miljøbevægelser i Danmark, 1970'erne - 80'erne

Op gennem 1900-tallet i Danmark blev en del miljøproblemer i stigende grad synlige. En tendens til at folk flyttede fra landet til byen betød, at en del forurening blev koncentreret omkring byerne. Dertil var en udvikling af voksende og tiltagende industrier en alvorlig kilde til både øget luft- og vandforurening. Den tidlige industris vandforurening bestod hovedsageligt af forurening med organiske spildprodukter fra mejerier, slagterier, bryggerier samt forurening med tungmetaller for garverier og gasværker. (Sand-Jensen, 2013) Fremkomsten af store, især kemiske industrier op gennem 1900-tallet blev også en væsentlig faktor i mængden og typen af spildevand, der blev udledt rundt omkring i Danmark. Her var Superfos' gødningsfabrik i Fredericia én af disse industrier. I 1960'erne indtog ordet 'miljø' en ny betydning i det danske sprog, og i den danske presse blev en interesse for forureningssager vakt. (Engberg, 1999) Miljøbevidstheden i Danmark blev til dels påvirket af en række af FNs klimakonferencer; eksempelvis var FNs konference i 1972 og det efterfølgende udviklede Miljøprogram med til at stimulere en grøn udvikling i Danmark (Jamison, 2003, s. 705) I slutningen af 60'erne tog miljøbevægelsen i Danmark en drejning i form af flere og mere radikale måder blandt befolkningen at gøre opmærksom på bekymringer omkring miljøet. (Jamison et al., 1990)

1970'ernes 'nye' miljøbevidsthed

Den nye miljøbevægelse, som beskrevet af Jamison et al., var repræsenteret af stiftelsen af miljøorganisationen NOAH i 1969. NOAH blev stiftet i forlængelse af et seminar, 'Naturhistoriske Onsdagsaftener', på Københavns Universitet i form af en opstand og som en reaktion på forurening i forbindelse med hele det etablerede samfund. Jamison et al. beskriver, hvordan NOAHs kognitive praksis på flere punkter markant adskilte sig fra den, Danmarks Naturfredningsforening udøvede. Eksempelvis var natursynet i Danmarks Naturfredningsforening et æstetisk rekreativt perspektiv, hvor NOAHs natursyn hvilede på økologiske idéer. Efter NOAHs etablering i København blev der oprettet lokalafdelinger af NOAH rundt om i landet. NOAH var den første miljøorganisation i en række af såkaldte græsrodsorganisationer, der blev etableret i løbet af 1970'erne i Danmark. Nogle af de efterfølgende græsrodsorganisationer var Organisation til Oplysning om Atomkraft og Organisation for Vedvarende Energi, hvorfra disse to der også var en del sammenfald med medlemmer fra NOAH. (Jamison et al., 1990) Jamison et al.'s analyse af de kognitive elementer af den 'nye' miljøbevidsthed karakteriserer bevægelsen som en særlig form for social og politisk kritik. Der beskrives et tæt forhold mellem den nye miljøbevægelse og den alternative politiske kultur i slut 60'erne. Den alternative politiske kultur i Danmark, blandt andet mobiliseret ved studenteroprøret i 1968, var stærkt påvirket af idéer omkring ikke-hierarkiske organisationsformer og om deltagelses-demokrati, og denne type organisatoriske vidensinteresser var også del af den nye miljøbevægelses kognitive praksis. (Jamison et al., 1990) Udover strukturen af græsrodsorganisationerne hængte sådanne organisatoriske vidensinteresser i den nye miljøbevægelse også sammen med udviklinger af såkaldt 'citizen science' gennem 70'erne. Jamison beskriver, at blandt mange miljøgrupper "(...) new contexts for education and experimentation and for the diffusion of scientific knowledge were created in the form of movements workshops and public information campaigns (...)." (Jamison, 2006, s. 56) Sådanne sammenhænge gav borgere mulighed for at interagere med og involvere sig i videnskab og teknologi, og de var samtidig muligheder for udviklinger af ny miljømæssig og samfundsmæssig viden.

Miljølovgivning fra 1973

Et politisk vendepunkt for miljøet fandt sted, da Ministeriet for Forureningsbekæmpelse blev oprettet i 1971, og især, da den første Miljøbeskyttelseslov i Danmark blev vedtaget i 1973 med en samtidig ændring af ministeriets navn til Miljøministeriet. Det forholdte sig ikke sådan, at forureningsbekæmpelse gennemført ved lovgivning ikke havde fundet sted før i 1971, men den nye lovgivning var et forsøg på at samle indsatsen i én administration. Forureningsbekæmpelse fra statens side havde været etableret siden midten af 1800-tallet med oprettelsen af de første sundhedskommissioner. (Engberg, 1999) Til gengæld var der en risiko for at bedre forureningsbekæmpelse på ét område kunne forværre forureningssituationen på et andet område. Dette kan eksempelvis ses i forhold til ferskvandsforurening og tiltag derimod, hvor man i årene 1892-1903 fik hovedkloakker lagt ned i København (og i Odense i årene 1905-06) for at forbedre bymiljøet. (Sand-Jensen, 2013) Kloakering af byer var en effektiv måde at bekæmpe en del af forureningen i byerne, men rensning af spildevandet kom først til senere. Uden rensningsanlæg til spildevandet "(...) betød de kloaksystemer, man af hygiejniske grunde fik anlagt i byerne, at næringsstoffer og efterhånden også miljøfarlige stoffer, der ellers var endt på jorden, nu løb direkte ud i vandmiljøet." (Nielsen & Pedersen, s. 453) Det var først 80 år efter konstruktionen af de første kloaker, at spildevandsrensningen "(...) blev tilfredsstillende for de ferske vandes vedkommende". (Sand-Jensen, 2013, s. 49) Gennem 70'erne og op i 80'erne forekom det stadig, at man så åløb skifte farve alt efter hvilken industri, der udledte sit spildevand deri den pågældende dag.

Vedtagelsen af den første miljølov viste imidlertid, at "[d]er var en enighed om nødvendigheden af at regulere området, men der var selvfølgelig uenighed om, hvordan det skulle gøres." (Rüdiger, 2004, s. 159) At der var uenighed om måden, hvorpå miljøet skulle reguleres, kan blandt andet se

sig udmøntet i, at miljøloven blev formuleret som en rammelov. At miljøbeskyttelsesloven var en rammelov betød, at den blev udfyldt med efterfølgende udstedelser af bekendtgørelser, og at en stor del af forvaltningen lå decentralt i kommuner og amter. En sådan lovgivning "(...) kan have sine fordele i form af fleksibilitet, effektivitet mv., men kan også svække Folketinget over for den udøvende magt." (Rüdiger, 2004, s. 159) Ifølge Miljøbeskyttelsesloven (§ 17) var det nu forbudt at forurene, medmindre man havde amtets tilladelse til det (§ 18). Som udgangspunkt for vandmiljøforvaltningen indførte loven begrebet recipientkvalitet, som udtryk for målsætningen for det pågældende vandmiljø, og udviklingen af spildevandsplaner derefter. Det var del af amternes opgave at udforme disse planer. Derudover gav Miljøbeskyttelsesloven kommuner og amter bemyndigelse til at fastsætte vilkårene for de enkelte spildevandstilladelser, samtidig med den gav dem pligt til at føre kontrol med fabrikkers spildevandsudledning i forhold til tilladelserne. Det blev samtidigt også pålagt virksomheder at føre en egenkontrol med deres spildevandsudledning.

Vedtagelsen af Miljøbeskyttelsesloven satte nye rammer op for miljøet såvel som for miljøaktivisterne. Til at begynde med blev loven i folkemunde hyldet som "Verdens bedste miljølov". (Christensen og Larsen, 1985) Efterhånden udviklede en stor del af miljøaktivismen i Danmark sig omkring "(...) a questioning of the effectiveness of the environmental protection system that has been institutionalised by the state and the local public authorities." (Jamison et al., 1990, s. 111) Endvidere gennemgik miljøbevægelsen i Danmark fra starten af 80'erne "(...) a change in the identity and unity of the movement", overvejende på grund af "(...) an influx of professional and more traditional organisations with different knowledge interest than the 'movement' organisations of the 1970s." (Jamison et al., 1990, s. 110) Den kognitive praksis, som miljøbevægelsen i 70'erne havde taget del i, blev i løbet af 80'erne "(...) more or less decomposed, or deconstructed, into a cluster of organizations and individuals, through processes of professionalization and specialization." (Jamison, 2006, s. 56) Ifølge Jamison blev tidligere vidensinteresser omformet til forskellige former for professionel ekspertise, som muliggjorde en inkorporering af dele af den tidligere miljøbevægelse ind i etablerede kulturer eller strukturer. Det var en transformeringsproces af medlemmer i en miljøbevægelse fra en 'outsider'- til en 'insider'-status. Denne transformation af vidensinteresser til forskellige former for etableret vidensudvikling, beskriver Jamison, fandt sted inden for udviklinger af økologisk landbrug, vindenergi og affaldsgenbrug. Dette projekt vil beskrive hvordan vidensinteresser udviklet gennem en tungmetals- og spildevandsaktivisme i starten af 80'erne blandt andet blev transformeret til forskning af 'renere teknologi'-strategier for industrier.

En voksende, kemisk industri: Superfos' gødningsfabrik i Fredericia

I 1892 blev forløberen til koncernen Superfos A/S grundlagt som konglomeratet bestående af Aktieselskabet Danske Svovlsyre- & Superphosphat-Fabrikker samt Det Danske Gødnings-Kompagni. Til at begynde med bestod industrien udelukkende af en gødningsproduktion, men efterhånden blev den udvidet med anden kemisk produktion, asfaltproduktion og anden grovvareproduktion. I dag er Superfos ikke længere en gødningsproducent men en del af det engelske plastemballage-konglomerat, RPC Group. Den gødning, som virksomheden fremstillede, var en superfosfat, der var en vigtig fosforsyregødning for det danske landbrug, og virksomheden udviklede sig gennem den første halvdel af 1900-tallet til at blive Danmarks største kunstgødningsproducent. (Røjel, 1990, s. 23) I 1971 blev virksomheden omdøbt til Superfos A/S, og i 80'erne var koncernen blandt Danmarks største industrivirksomheder med knap 6000 ansatte. (30/11-1985, *Information*) Koncernen havde i 1980'erne produktionsområder ca. 15 forskellige steder rundt i Danmark. Den største enkeltvirksomhed i koncernen var gødningsfabrikken på havnen midt i Fredericia by.

Produktionen i Superfos' gødningsfabrik i Fredericia blev igangsat i 1919. Fabrikken var en vigtig del af Fredericia, i første omgang som med til at omdanne Fredericia fra en fæstningsby til en in-

distriby. (Røjel, 1990, s. 23) Derudover var fabrikken byens største arbejdsplads i begyndelsen af 1980'erne. (Riisgård, 1983) Superfos udvidede sin produktion til andre gødningstyper, og i 1966 påbegyndtes deres produktion af NPK-gødning, som var en væsentlig faktor i forøgelser af fabrikkens forurening. (Røjel, 1990, s. 31) Produktionen af NPK-gødning tog overvejende udgangspunkt i ressourcen råfosfat, som fabrikken importerede dertil. Fabrikken spildevandsudledning blev gennem 1980'erne udledt til Lillebælt som en gipsblanding. Udledning af gips til Lillebælt havde fundet sted siden 1958, og fabrikken var fra udledningstilladelsen i 1979 godkendt til at udlede 130.000 ton gips per år. Placeringen af fabrikken på Fredericia havn var gjort med begrundelse i den gode til- og frastrømning af vand, og Superfos' fabrik var således heller ikke den eneste spildevandsudledende virksomhed på Fredericia havn.

Superfos' fabrik i Fredericia var del af flere miljøskandaler i løbet af 60'erne og 70'erne. Jørgen Røjel, der fra 1958 var overlæge ved medicinsk afdeling på Fredericia Sygehus, var med til at udforme bl.a. lungecancerrapporten fra 1973, som viste, at Fredericia havde en højere forekomst af lungesygdomme end landsgennemsnittet i Danmark. (Røjel, 1990) Røjels involvering i undersøgelser af Superfos' luftforurening opstod efter, at han i 1959 havde overtaget et hus, der lå 400-500 m fra Superfos' fabrik på havnen i Fredericia. Inden længe oplevede Røjel selv en irritation af sine luftveje, og han så på kort tid, hvordan zinktagrenderne på hans hus blev ætset af den sure regn. Efter Røjels anvisning blev det i 1963 pålagt Superfos af sundhedskommissionen at gøre noget ved deres luftforurening, hvortil Superfos byggede et 72 m højt skorsten til fosforsyrefabrikken to år senere. Endvidere blev der i 1978 indgivet en politianmeldelse mod Superfos, og Fredericia politimester rejste tiltale mod fabrikken for overtrædelse af miljø- og byggeloven i forbindelse med en udbygning af gødningsfabrikken. I Landsretten blev Superfos kendt skyldig i nogle af forholdene og idømt en bøde på 10.000 kr. (18/02-1982, *Fredericia Dagblad*) Det var altså på ingen måde ukendt for Superfos' fabrik i Fredericia, at der var visse miljøforhold, der skulle overholdes. Ifølge foldere udgivet af Superfos' Informationsafdeling i starten af 80'erne påstod koncernen endda også at have en interesse i at beskytte miljøet. De skrev: "Teknologiens hastige udvikling øger miljøproblemerne for det moderne industrisamfund. Ingen kan ønske at skrue udviklingen tilbage, men alle - inklusive industrien - er interesserede i at beskytte miljøet." (Superfos A/S, 1982, s. 2) Fabrikken oprettede således i 1978 et marinbiologisk laboratorium for at kunne følge langtidsvirkningerne af dens spildevandsudledning på dyrene, der levede i Lillebælt.

I Superfos' spildevangsgodkendelse fra Vejle Amt i maj 1979 blev grænseværdierne for udledninger af tungmetaller og andre forurenende stoffer fastsat i tre former; som maksimalværdier for koncentrationer (mg/liter), timemængder (kg/time) og årsmængder (ton/år). (Bilag 11, *NICHE*, 1982, 3(1), s. 76-93) Samtidig var der i godkendelsen også formuleret en acceptabel overskridelse, idet der for tungmetaller gjaldt, at "(...) der accepteres en spredning på $\pm 20\%$ omkring midelværdien, før en udledningstilladelse kan betragtes som overtrådt." (Bilag 11, *NICHE*, 1982, 3(1), s. 76-93) Til sidst var det i godkendelsen blevet pålagt Superfos at ophøre udledningen af gips til Lillebælt fra 1. januar 1985, og at bygge et rensningsanlæg til at rense tungmetaller fra.

Christensen og Larsens kratlusker-aktivisme

Dette afsnit vil redegøre for kratlusker-aktivismen - som Per Christensen og Vagn Juhl Larsen tænkte og udøvede den - i fem dele. Larsen og Christensen blev officielt kendt i pressen som 'kratluskerne' ved udgivelsen af *Håndbog for kratluskere* i 1985, men inden da omtaltes de i pressen som 'Århus-biologerne'. Christensen og Larsen mødtes under afslutningen af deres studietid i biologi på Århus Universitet. Vagn Juhl Larsen (f. 1950) var flyttet fra Sønderjylland til Århus, da han blev universitetsstuderende, og han afsluttede sin kandidatgrad i biologi med sidefag i geografi i 1979. Nordjyden Per Christensen (f. 1954) afsluttede det efterfølgende år sin kandidatgrad i

biologi med sidefag i idéhistorie. Efter endt kandidatgrad fortsatte de begge en forskningsuddannelse, men inden da mødte de hinanden i en forening for biologistuderende, hvorigennem de begge sad i redaktionen på et tidsskrift.

Optakten: Foreningen Aktive Jyske Biologer

I løbet af 70'erne opstod der forskellige fagkritiske eller -politiske foreninger og sammenhænge i Danmark. Del af denne bevægelse var eksempelvis tidsskriftet *Naturkampen*, der udkom i årene 1976-91 som et socialistisk tidsskrift for naturvidenskab, teknik og medicin. Tidsskriftets formål var at danne en "modekspertise" til den kapitalistiske udvikling af videnskab og teknologi, og dets redaktion blev varetaget af forskellige fagfolk. (Nørretranders & Sørup, 1976, s. 3) Et flertal af de fagkritiske foreninger blev oprettet i København til at starte med, men tendensen bevægede sig efterfølgende også til flere provinsbyer. Dette gjaldt eksempelvis foreningen Socialistiske Ingeniører dannet i 1975, Socialistiske Biologer dannet i 1977 og Foreningen af Yngre Biologer i 1979; som alle tre blev oprettet i København.

Foreningen Aktive Jyske Biologer (AJB) blev stiftet, også i 1979, af ca. 60 biologistuderende ved Århus Universitet, og ganske hurtigt voksede foreningen til ca. 100 biologistuderende. I et interview med *Naturkampen* forklarede tre af initiativtagerne, at det var en forening, "(...) der kritisk skulle prøve at kulegrave, hvad en biolog kan bruges til." (Agger & Asmussen, 1979, s. 6) De berettede om en situation, hvor antallet af biologistuderende var højere end antallet af beskæftigede inden for biologi, sådan at arbejdsmulighederne ikke så lovende ud. Samtidig var det for dem også en situation, hvor man som biologistuderende overvejede "(...) mulighederne for at bruge biologien inden for samfundsområder, der ellers domineres af produktionstekniske og -økonomiske hensyn." (Agger & Asmussen, 1979, s. 6) I den forbindelse var man klar over, at, hvis man fik et job, blev "(...) man nødt til at gå på en masse kompromisser med sin overbevisning." (Agger & Asmussen, 1979, s. 7) Med andre ord lod der til at være en kløft mellem hvad de studerende værdsatte ved biologisk viden på universitetet, og hvad der blev vægtet på arbejdsmarkedet.

Foreningen AJB var ikke direkte politisk eller ideologisk aktiveret, som et medlem af AJB forklarede, at: "Det der med 'Socialistisk', som Per [Christensen] gerne ville have haft med i foreningsnavnet, eller det der var værre, var der ikke rigtig tilslutning til i Jylland." (Bendixen, i: Handberg et al., 2014, s. 8-9) Ifølge Christensen og Larsen var foreningen mest af alt et mødested for speciale-studerende i biologi, og den fungerede blandt andet også som festforening. (Interview, 2015, s. 55) Foreningen bestod af arbejdsgrupper og en overordnet koordineringsgruppe. Landbrugsgruppen udgav i nogle år således et tværfagligt tidsskrift om natur og samfund. En anden arbejdsgruppe sad som redaktionen af et nordisk tidsskrift for kritisk biologi, kaldet *NICHE*. Det var i denne redaktionsgruppe, Per Christensen og Vagn Juhl Larsen mødte hinanden; udover de to var der mellem fire og fem andre medlemmer over tiden.

Tidsskriftet NICHE

Tidsskriftet *NICHE* var ikke tiltænkt som et foreningsblad for AJB, men et tidsskrift for 'kritisk biologi'. For redaktionen betød dette blandt andet, at tidsskriftet blev udgivet i temanumre, hvortil der blev indkaldt folk uden for AJB til at indgå i en temaredaktion, som skulle fastlægge indholdet af det pågældende temanummer. Det lod sig dog ikke altid gøre at indkalde nok folk uden for AJB, så redaktionsmedlemmer skrev også jævnligt indslag til *NICHE*.

I introduktionen til første udgave bemærkede redaktionen på *NICHE*, at der de forudgående år var begyndt at komme "bevægelse" i biologerne, som man ellers havde set inden for andre fagområder. Redaktionen gjorde klart, at "[s]amarbejdet og sammenholdet mellem de til tider ret diffuse

“biologibevægelser” ligger os meget på sinde, og vi håber at AJB med dette initiativ kan være med til at styrke dette sammenhold.” (Bendixen et al., 1980, *NICHE*, 1(1/2), s. 3) De rettede et fokus mod en kritik af et skel mellem biologi i universitetspraksis og miljøaktivismepraksis, idet de skrev: “En af de ting der virkelig har været frustrerende, som nok mange biologer i f.eks. NOAH har følt, er at de problemer man rejser der, ikke har nogen umiddelbar sammenhæng med det man går og laver på f.eks. universiteterne.” (Bendixen et al., 1980, *NICHE*, 1(1/2), s. 2) Tidsskriftet ville derfor give plads til en kritisk debat om forholdet mellem samfund og natur. Som indledning til det nystartede tidsskrift beskrev redaktionen motivationen bag det: “Det sidste tiår har betydet megen opbrud inden for biologiens rækker. Vi har oplevet en stadig mere grasserende miljøforringelse - både som forstyrrelser af “naturen” og samtidigt som forringelse af det menneskelige miljø, fysisk som psykisk. Disse forringelser hænger intimt sammen med den logik, der hersker i produktionslivet og administrationen.” (Bendixen et al., 1980, *NICHE*, 1(1/2), s. 1)

Endvidere havde miljøkrisen “(...) virkelig slået hovedet på sømmet, når det drejer sig om at udpensle *hvor lidt* vi biologer egentlig forstår, både af de processer der foregår i naturen, såvel som den måde hvorpå mennesket forsøger at beherske disse. Denne elendighed, som vi står i med hensyn til at begribe disse processer, skyldes i vis omfang vores positivistiske og reduktionistiske arv fra ‘naturvidenskabeligheden’.” (Bendixen et al., 1980, *NICHE*, 1(1/2), s. 1) Christensen beretter i interview, at de så *NICHE* som en konkurrent til *Naturkampen*. (Interview, 2017, s. 70) Som en del af at positionere og skabe opmærksomhed omkring *NICHE* som tidsskrift skrev Christensen og medredaktør Finn Bendixen et par artikler, hvori de udfordrede Jesper Hoffmeyer, der var hyppig skribent på *Naturkampen* og “[e]n af de store ‘guruer’ i datidens naturvidenskabelige, venstre-drejede offentlighed (...)” (Bendixen, i : Handberg et al., 2014, s. 10) Det er en diskussion, der dog ikke vil blive gået nærmere ind i her, men nævnt blot for at fremhæve et konfronterende element ved tidsskriftet.

Redaktionen slog fast, at det overordnede formål med tidsskriftet var at “(...) nedbryde de kunstige skel mellem biologi og samfundsvidenskab, som bliver os påduttet af den biologiske videnskab og samfundsvidenskaberne.” (Bendixen et al., 1980, *NICHE*, 1(1/2), s. 2) I den forbindelse havde den første udgivelse af *NICHE*, som også var en dobbeltudgivelse, biologi og videnskabs-teori som dets emne. Efterfølgende blev en bred vifte af temaer såsom landbrugsøkologi, miljø-administration og systemøkologi taget op, hvor udgivelsen i 1981 med Superfos A/S som tema faldt uden for normen.

I det første års sidste udgave af *NICHE* berettede redaktionen om tidsskriftets salgsmæssige succes. Der var på det tidspunkt allerede ca. 400 abonnenter af *NICHE*, og antallet af faste læsere var stadig stigende. Sammen med løssalget af tidsskriftet havde dette gjort det nødvendigt at genoptrykke både udgivelserne nr. 1/2 og nr. 3. (Aastrup et al., 1980, *NICHE*, 1(4), s. 1) I sit endelige udkom tidsskriftet *NICHE* som en ca. 70 siders udgivelse fire gange om året over årrækken 1980-85.

NICHES temaudgivelser 1980-82:

- 1(1/2) Biologi og videnskabsteori
- 1(3) Landbrugsøkologi
- 1(4) Miljøadministration
- 2(1) Systemøkologi
- 2(2) Humanetologi
- 2(3/4) Evolutionsteori
- 3(1) Superfos A/S, Fredericia
- en dansk industri
- 3(2) Gensplejsning
- 3(3) Biologi og formidling
- 3(4) Naturfredning I

Baggrunden for en tungmetalsaktivisme: To kritiske biologer

Grundlaget for kratlusker-aktivismen blev lagt af Larsen i starten af 1980. Larsen havde skrevet et speciale om tungmetaller og havde deraf fået sin faglige indsigt i emnet, og samtidig hørte han i nyhederne om tilfælde af tungmetalfurening, eksempelvis i Japan. Deraf begyndte han at interessere sig for tungmetalfurening, og han besluttede sig for at ville undersøge forholdene i Danmark. Så det var en biologiske interesse i tungmetaller og dens effekt i et økosystem, der gjorde, at Larsen, med sine egne ord, "(...) fandt nogle ting, som man ikke drømte om eksisterede." (Interview, 2015, s. 54) Larsen blev chokeret over sine opdagelser af, at der flere steder i Danmark var konstateret svær tungmetalfurening af vandmiljøet, og han gav sig derfor til at skrive en artikel.

I 1981 udgav Danmarks Naturfredningsforenings blad, *Natur og Miljø*, artiklen skrevet af Larsen om truslen udgjort af tungmetalfurening i Danmark. (Larsen, 1981) I artiklen beskrev Larsen kort hvad tunge metaller er, betydningen af disse som ressourcer i teknologiske produkter og hvordan sådanne metaller udslip kan skade miljøer. Det blev beskrevet, at selvom nogle tungmetaller er nødvendige næringsstoffer, har de i større mængder en giftig virkning på levende organismer, hovedsageligt ved at nedsætte funktioner af enzymer. For tungmetaller som særligt farlige miljøgifte gælder det, at de ikke kan nedbrydes i naturen, og at de samtidig koncentrerer op gennem fødekæden. Samtidig præsenterede Larsen i artiklen et kort over Danmark med 19 områder markeret, hvor der hidtil havde været konstateret alvorlige (kun steder, hvor koncentrationer var konstateret mindst fem gange det normale) tungmetalfureninger, herunder var Århus Havn og Lillebæltområdet markeret. I forbindelse med alvorligheden af tungmetalfurening omtalte Larsen bl.a. Minamata-katastrofen i Japan, hvor mennesker og dyr i Minamata-bugten gennem 50'erne og 60'erne blev udsat for alvorlig kviksølvsforgiftning, selvom koncentrationer af tungmetaller i disse sager var væsentlig højere end for målingerne i Danmark. I artiklen fremhævede Larsen blandt andet forureningen i Danmark stammende fra Cheminovas fabrik på Harboøre Tange og fra Superfos' fabrik i Fredericia, der med tilladelse fra Vejle Amt om året udledte ca. 700 kg kobber, 1000 kg bly, 4000 kg krom, 700 kg nikkel og omkring 700 kg cadmium. Larsen bemærkede ud fra undersøgelser af cadmiums giftighed, "(...) at den mængde cadmium Superfos årligt udleder i Lillebælt, er nok til at fremkalde akut forgiftning af 70 millioner mennesker." (Larsen, 1981, s. 20) Afslutningsvist rettede Larsen en kritik af naturens underlæggelse af industriens præmisser; en kritik af industrien, der med økonomiske betragtninger undså sig at gøre effektive indsatser på miljøområdet.

Modtagelsen af Larsens interesse for tungmetalfurening i Danmark var på biologistudiet på Århus Universitet blandet. Ifølge Larsens oplevelser var det "(...) fint nok, hvis man lavede et speciale i det, men da vi først senere kom ind på at undersøge de enkelte sager nærmere, så blev det meget dårligt modtaget. (...) Så, mine fastansatte kollegaer, de så skævt til det - ikke sådan meget, men noget - professorerne så meget skævt til det. Så der hvor tilhængerne var, det var blandt de studerende - specielt blandt de specialestuderende." (Interview, 2015, s. 54) At denne form for miljøengagement ikke så sig passende for universitetet at tage del, fremgår af den 'næse' og bøde, som Larsen fik af Århus Universitets rektor for brug af universitetets papir og frimærker til at sende dokumenter i forbindelse med sagen i Århus havn. (Larsen, i: Handberg et al., 2014) Der blev endda skrevet om rektorens undersøgelse af sagen i avisen. (9/10-1981, *Jyllands-Posten*) Et lignende skel mellem universitetsstuderendes og -fastansattes interesse eller engagement for miljø er også at finde i udtalelser fra øvrige medlemmer af AJB, der i et interview med *Naturkampen* forklarede, at deres specialeprojekter alle var "(...) projekter der kan føre frem til at stille spørgsmål til de driftsformer, der er i anvendelse i landbruget i dag." Samtidig var dette projekter, som behandlede "(...) emneområder, der ligger udenfor den danske universitetsbiologis traditionelle arbejdsområde." (Agger & Asmussen, 1979, s. 7)

Ifølge Larsen selv var han “(...) bare almindeligt naturinteresseret og var overhovedet ikke politisk aktiv”. (Interview, 2015, s. 54) Efter Larsen involverede sig mere i miljøaktivisme, blev han også mere politisk aktiv. Til gengæld var Christensens motivation for at engagere sig i Larsens undersøgelserne af tungmetalfurening, med hans egne ord, af en mere “overordnet politisk strategi”. Christensen havde en ambition om at “(...) ville være en moderne type biolog, som beskæftigede sig ikke bare med biologi, men også med samfundet”. (Interview, 2015, s. 54) For Christensen var det at deltage i AJB og redaktionen af *NICHE* en helt klar del af denne ambition. Ambitionen om at ville modernisere biologien og gøre disciplinen mere samfundsrelevant opstod, da Christensen efter første år på biologistudiet valgte at tage idéhistorie som bifag. Her florerede diskussioner om fortolkninger af Marxismen og om kapitalismens indvirkning på naturvidenskab. Inspireret heraf ville Christensen dog bevidst ikke springe fra naturvidenskab og over til samfundsvidenskab eller humaniora - som man ellers kunne have valgt at gøre - men han ville “(...) blive med gummistøvlerne solidt plantet i jorden,” samtidig med han ville stille sig kritisk over for naturvidenskabens og teknologiens udvikling, som han så for “(...) en afspejling af det der syge samfund.” (Interview, 2015, s. 55) At være en mere samfundsrelevant biolog, betød altså en kritik af kapitalisme som styrende for udviklingen af videnskab og teknologi. Ifølge Christensen skulle der en ny type naturvidenskab og teknologi til: “Om det så skulle være alternativ teknologi eller om det skulle være økologisk landbrug, eller hvad det skulle være. Der kan man sige, at de forskellige emner, man løber igennem i *NICHE*-bladene i langt høj grad var forsøg på at komme rundt i hjørnerne, og så se på hvad der egentlig er af spændende udfordringer til biologien, som placerer den i nogle samfundsmæssige roller, som er noget andet end bare det der med at rende rundt og tælle arter.” (Interview, 2015, s. 55) Med andre ord skulle biologi ikke kun eksistere som en disciplin i sig selv, men også indgå i en tværfaglighed med humanistiske og samfundsvidenskabelige discipliner.

Inden Christensen blev en del af tungmetalsaktivismen, havde Larsen været i gang med at undersøge to sager af tungmetalfurening - den stammende fra KFKs virksomhed på Århus havn og den fra Superfos’ fabrik på Fredericia havn. I forbindelse med sagen i Århus havn blev Larsen interviewet i radioen, efter en journalist hos DR Østjylland havde læst Larsens artikel i *Natur & Miljø*. (Interview, 2015, s. 60) Derudover sendte Larsen en pressemeddelelse ud til en lang række aviser. Der kom en medieomtale, som overraskede Larsen. I løbet af få dage var Larsen omtalt i over 20 artikler i dagspressen; en umiddelbar afspejling af den offentlige interesse, eller det sensationelle, der var ved sagerne om tungmetalfurening. Eksempelvis berettede *Jyllands-Posten* om forskeren, der rettede en skarp kritik af miljøpolitikken. (9/7-1981, *Jyllands-Posten*) Ved et af de næste møder i redaktionen af *NICHE* diskuterede Larsen sine fund med sine medredaktører. På baggrund af den store presseomtale foreslog Christensen, at redaktionen skulle udgive en særudgave af *NICHE* omhandlende sagen om Superfos’ spildevand. Det var en helt anden stil for *NICHE* fra de tidligere, såvel som senere, mere miljøteoretiske emner end egentligt miljøaktivistisk. Til gengæld, havde de ikke haft muligheden for at udgive i *NICHE*, var de, ifølge Larsen, aldrig kommet videre med sagen. (Interview, 2015, s. 54) Udover at redaktionen fungerede som sparringspartnere, når der skulle skrives forskellige tekster, fungerede *NICHE* også som økonomisk støtte for Christensen og Larsens aktivisme, eksempelvis når der skulle betales for rekvireringen af sagspapirer gennem aktindsigt eller for kopieringer deraf. (Interview, 2015, s. 60)

Udførslen af en tungmetalsaktivisme i Superfos-sagen

I dette afsnit vil udviklingen af Christensen og Larsens indsats i miløsagen, kendt som Superfos-sagen, i årene 1981-1984 blive beskrevet med hovedvægt på presseomtalen. Der vil blive fulgt en udvikling i pressen i forhold til diskussioner mellem forurenere (Superfos), forureningsgodkender og -kontrollant (Fredericia Kommune og Vejle Amt) og anmelderne (Christensen og Larsen). Det vil blive forsøgt vist, hvordan Christensen og Larsen som ‘Århus-biologerne’ i pressens omtale ind-

tog en rolle som en slags 'offentlighedens miljødommere', og hvordan Superfos tog affære både produktionsmæssigt og kommunikativt i pressen for at forbedre deres omtale.

Århus-biologernes første involvering i Superfos-sagen var ved Larsens første henvendelse om aktindsigt i Superfos' spildevandsudledning hos Fredericia Kommune, som fandt sted i efteråret 1981. Specifikt efterspurgte han Superfos' egenkontrol og kommunens stikprøvekontrol. Efter tre henvendelser af Larsen og et kun foreløbigt svar fra kommunen, meddelte Fredericias borgmester J. B. Nielsen i et brev til Larsen i begyndelsen af 1982, at man endnu ikke havde påbegyndt kommunale kontrolundersøgelser af Superfos' spildevandsudledning, som var dem påbudt. Samtidig meddeltes Larsen, at han ville få tilsendt målinger foretaget ved Superfos' egenkontrol "(...) med opkrævning af 10 kr. for første påbegyndte side og 5 kr. for hver påbegyndt følgende sider af de ønskede dokumenter." (Brev; Nielsen, 21/1-1982) Efter betalingen og modtagelsen af Superfos' egenkontrol for perioden oktober 1980 til november 1981 havde Larsen grundlaget for den første politianmeldelse af Superfos' fabrik. Ud fra egenkontrollen kunne Larsen konstatere 55 tilfælde, hvor Superfos havde målt større mængder af stoffer i deres spildevand end, hvad var dem tilladt ud fra de fastsatte grænseværdier i deres udledningstilladelse. På den baggrund politianmeldte Larsen i februar 1982 Superfos for brud på § 17 i Miljøbeskyttelsesloven, og samtidig anmeldte han Fredericia Kommune for at bryde deres tilsynsforpligtelser om at føre kontrol af virksomhedens spildevand, gældende af § 48 og § 49 i Miljøbeskyttelsesloven.

Efter Larsen havde sendt en pressemeddelelse ud rapporterede adskillige aviser om Larsens politianmeldelse; på én og samme dag skrev *Fredericia Dagblad* fire artikler om sagen. På forsiden af *Fredericia Dagblad* rapporterede avisen om Larsens "opsigtsvækkende" politianmeldelse, hvor kommunen var blevet meldt til politiet for ikke at stoppe Superfos i en "[u]ansvarlig stor udledning af tungmetaller", ifølge anmelderen "en århusiansk biolog", der også havde anmeldt Superfos. Artiklen beskrev hvordan biologen "[p]å eget initiativ" havde indsamlet de måleresultater, som Superfos efter krav fra Vejle Amt havde foretaget af spildevandet udledt i Lillebælt. I artiklen udtalte Larsen sig blandt andet, at: "For mig at se er det helt uforståeligt, at Vejle Amt i 1979 gav Superfos tilladelse til en så omfattende udledning i Lillebælt," og udover at have brudt deres tilsynspligt ved ikke at have ført kontrol med Superfos' spildevandsudledning, havde kommunen også overtrådt en bekendtgørelse - 'Bekendtgørelse om tilsyn med spildevandsanlæg og med forurening af vandområder' fra 1974 - ved ikke at opfylde pligten om, at en kontrolmyndighed to gange årligt skulle foretage undersøgelser omkring et udløbssted. Larsen anmodede Fredericia politimester "(...) om en hurtig behandling af sagen af hensyn til den stigende forurening af Lillebælt." (18/02-1982, *Fredericia Dagblad*) Længere inde i samme udgave af *Fredericia Dagblad* rapporteredes det, at en afdelingsingeniør i Fredericia Kommune erkendte, at kommunen ville få svært ved at bortforklare Larsens påstand om, at kommunen ikke havde overholdt sin tilsynspligt. Afdelingsingeniøren forklarede: "(...) vi iværksætter naturligvis straks en undersøgelse. Bl.a. vil vi også tage kontakt med Vejle amt, der som ansvarlig for kendelsen også er pligtig i at kontrollere, at vi i kommunen overholder vor tilsynspligt." Yderligere forklarede afdelingsingeniøren, at han havde hæftet sig ved, at det var den daglige udledning af tungmetaller, som Larsen havde undersøgt. Afdelingsingeniøren forklarede: "I kendelsen er der nemlig også angivet en årlig grænse for de totale mængder af tungmetaller, og det er spørgsmålet om disse mængder er overskreden af Superfos". I forhold til Larsens påstand om overtrædelse af bekendtgørelsen, der krævede to årlige målinger foretaget ved udløbsstedet for Superfos' spildevand af kontrolmyndigheden, indrømmede afdelingsingeniøren, at dette ikke var foretaget. "Årsagen til, at det ikke er sket, er den, at vi hidtil ikke har haft grund til at betvivle Superfos' egne målinger, som vi hver uge får tilsendt". (18/02-1982, *Fredericia Dagblad*) På samme side meddelte *Fredericia Dagblad*, at der ingen kommentar forelå fra Superfos' hovedkontor i Vedbæk, og at direktøren for Superfos' fabrik i Fredericia endnu ikke havde hørt om politianmeldelsen, men at de regelmæssigt udtog prøver af deres

Datoer	Handlinger
Sep. 1981	Larsen søgte første gang Fredericia Kommune om aktindsigt i Superfos' spildevandsudledning.
Feb. - Aug. 1982	Christensen og Larsen politianmeldte Superfos tre gange, Fredericia Kommune og Vejle Amt hver én gang.
Sep. 1982	Fredericias politimester meddelte i pressemeddelelse opgivelse af tiltale mod alle tre.
Okt. - Nov. 1982	Christensen og Larsen ankede politimesters afgørelse til statsadvokat. Statsadvokat omgjorde delvist politimesters afgørelse.
Dec. 1982	Christensen og Larsen politianmeldte Superfos, Vejle Amt og Fredericia Kommune.
Dec. 1982	Vejle Amt lavede en tydeliggørelse af Superfos' udledningstilladelse fra 1979.
Mar. 1983	Vejle Amt afholdte høring i Superfos-sagen.
Jun. 1983	Christensen og Larsen politianmeldte Superfos (for årsbasis-overtrædelse).
Aug. 1983	Superfos annoncerede planer om et kaliumsulfatanlæg.
Okt. 1983	Statsadvokat frafaldt tiltale mod Superfos pga. Vejle Amts tydeliggørelse.
Nov. - Dec. 1983	Christensen og Larsen påklagede statsadvokats afgørelse til rigsadvokat, og videre påklagede rigsadvokats afgørelse til Justitsministeriet.
Dec. 1983	Fredericias politimester rejste tiltale mod Superfos efter Christensen og Larsens anmeldelse i juni 1983, men afviste anmeldelsen fra december 1982. Justitsministeriet tiltrådte rigsadvokats afgørelse.
Feb. 1984	Retten påbegyndte sagen mod Superfos.
Apr. 1984	Retten frifandt Superfos.
Dec. 1984	Christensen og Larsen politianmeldte Superfos. Samtidig anmeldelse af Fredericia Cellulosefabrik.

Skema 1: Overblik over udviklingen af
kratluskernes involvering i Superfos-sagen
1981-84.

spildevand, og at de var af den opfattelse, at de opfyldte Vejle Amts bestemmelser i udledningstilladelsen. (18/02-1982, *Fredericia Dagblad*) Derudover beskrev *Fredericia Dagblad* også, at Superfos' udledningstilladelse fra 1979 var "genstand for stor diskussion" da den i sin tid blev vedtaget. Både Danmarks Sportsfiskerforbund og Danmarks Naturfredningsforening havde protesteret uden at få noget ud af det, idet Miljøstyrelsen havde afgjort, at ingen af de to parter var klageberettigede, fordi de ikke havde en "væsentlig, individuel interesse i sagen", og Miljøankenævnet stadfæstede afgørelsen. (18/02-1982, *Fredericia Dagblad*) Dermed blev Vejle Amts spildevandsgodkendelse til Superfos' fabrik i Fredericia ikke prøvet ved andre instanser.

Under en måned senere blev Superfos igen anmeldt af Christensen og Larsen, efter at Larsen var kommet i besiddelse af yderligere materiale fra Fredericia Kommune. (10/03-1982, *Lands-avisen Aktuelt*) Denne gang anmeldte de Superfos for 43 tilfælde af overtrædelser i egenkontrollen af de tilladte grænseværdier, som en udvidelse af den tidligere anmeldelse. Larsen hævdede i anmeldelsen, at Vejle Amt havde været vidende om Superfos' overtrædelser samt den manglende kontrol fra kommunens side. (10/03-1982, *Jyllands-Posten*) Derfor anmeldte de samtidig Vejle Amt for at bryde sin pligt om at underrette Fredericia Kommune om tilfældene af Superfos' overtrædelse af tilladte grænseværdier, som var brud på Miljøbeskyttelseslovens § 55. Om sagen udtalte amts-

borgmesteren i Vejle Amt sig, at han så "(...) ingen grund til at gå i enkeltheder med den pågældende anmeldelse (...)", men han overlod det til politiet at behandle sagen. (10/03-1982, *Jyllands-Posten*) Politimesteren i Fredericia havde dog endnu ikke afgjort, om han ville afvise eller påbegynde efterforskning af anmeldelsen, idet han afventede en erklæring fra Miljøministeriet, som han havde spurgt til råds i sagen.

I introduktionen til *NICHE*s udgivelse om Superfos-sagen skrev medredaktør Jens Tang Christensen, at det ikke havde været *NICHE*s intention særligt at ramme virksomheden Superfos, men at dette kun var ét eksempel blandt mange. "Vi har fremhævet at der er sket betydelige overskridelser af den udledningstilladelse som fabrikken har fået, men vores intention er i lige så høj grad at sætte fokus på den 'lovlige' forurening, idet vi mener, at de mængder der må udledes af visse stoffer er helt uacceptabelt store. Vi vil anfægte, at udledningstilladelsen er et resultat af dybtgående biologiske og miljømæssige undersøgelser, og vove den påstand, at den i det væsentlige udtrykker hvad Superfos A/S har set sig i stand til at overholde." (Christensen, 1982, *NICHE*, 3 (1), s. 1) I temanummeret argumenterede *NICHE*-redaktionen derudover for, at de biologisk vigtige grænseværdier for tungmetallerne i spildevand var for målingerne af koncentrationer og time-mængder af stofferne. *NICHE*s temaudgivelse om Superfos blev omtalt i flere danske aviser. Én artikel fremhævede, at Superfos i Fredericia de senere år havde hældt en mængde af fosfor ud i Lillebælt svarende til "gødningsforbruget på ca. 3500 danske gårde af gennemsnitsstørrelse" eller "lige så meget som fra en by med 2,5 millioner indbyggere" og, at ifølge denne gruppe af jyske biologer, kunne Lillebælt ikke tåle en forurening af en sådan størrelse. (28/03-1982, *Jyllands-Posten*) En anden artikel satte fokus på Superfos' "lovlige" forurening. Her berettes det samtidig, at en af årsagerne til den kraftige forurening fra Superfos var, at fabrikken anvendte "urene" råvarer, fordi de "rene" råvarer var dyrere. Endvidere berettede artiklen, at sagen var "stjerneklar", for Superfos havde ganske enkelt begået en forbrydelse ved at overtræde tilladelsen i en lang række tilfælde uden kommunen eller amtets indgriben, og "faktisk meget banal", idet det blot drejede sig om at sammenligne nogle tal fra Superfos' egne målinger med de tal, der stod i tilladelsen. (29/03-1982, *Fredericia Dagblad*)

Kort for inden havde Fredericia Byråds Plan- og Miljøudvalg i en redegørelse vedrørende kommunens tilsynspligt i sagen bemærket, "(...) at det ikke i Vejle amts godkendelsesskrivelse er nærmere specificeret, hvor mange døgnprøver, der skal indgå ved beregning af de gennemsnitlige koncentrationer. I princippet kan der derfor i beregningen medtages analyseresultater fra én måned eller endog op til et helt år, så der bliver tale om årsgennemsnit." (Bilag 18, 1982, *NICHE*, 3(1), s. 109-113) Udvalgets vurdering var, at der skulle lægges større vægt på de maksimale årsmængder end på koncentrationsværdier, idet "(...) udledningen fra Superfos ikke giver anledning til en akut forurenings effekt, men derimod til en akkumuleret effekt." (ibid.) Hertil svarede *NICHE*-redaktionen, at: "En årlig gennemsnitskoncentration pr. liter er stort set biologisk meningsløs. Fredericia kommunes tilsyneladende forvirring med hensyn til koncentrationerne skyldes formodentligt at de ikke har gennemskuet det biologiske princip bag denne kontroltype." (Bendixen et al., 1982, *NICHE*, 3(2), s. 199)

Fredericia politimester påbegyndte efterforskning

I maj 1982 meddelte Fredericias politimester Per Lawaetz i en pressemeddelelse, at Christensen og Larsens anmeldte sager ville blive efterforsket. Politimesteren havde besluttet at starte en politimæssig efterforskning, og, at udover det lokale politi ville folk fra Rigspolitechefens rejsehold og personale fra Miljøstyrelsen deltage i undersøgelserne. Politimesteren oplyste, at beslutningen var truffet efter Miljøstyrelsens udtalelse, og, at der var en rimelig formodning om, at der var begået en strafbar handling. (10/05-1982, *Aarhus Stiftstidende*) Den halve forside af *Fredericia Dagblad*

var præget af en artikel om politisagen mod Superfos, kommunen og amtet. I artiklen lød det, at der var tale om "en enestående afgørelse", idet det var første gang, at der blev "(...) indledt politimæssig efterforskning mod både en virksomhed, en kommune og et amt i forbindelse med overtrædelse af miljøloven." (10/05-1982, *Fredericia Dagblad*) Ifølge dagbladet tydede alt på, at Superfos ville blive retsforfulgt, idet Miljøstyrelsen var af den opfattelse, at fabrikken havde overtrådt loven. I pressemeddelelsen havde politimesteren skrevet, at Miljøstyrelsen på hans forespørgsel havde udtalt, at Fredericia Kommune havde "(...) fejlfortolket vilkåret i amtets spildevandskendelse om de tilladte gennemsnitlige koncentrationer af tungmetaller i spildevandet." Fredericia Kommune havde "(...) ved sin kontrol af, om de tilladte gennemsnitlige koncentrationer var overholdt beregnet de gennemsnitlige koncentrationer under medtagelse af analyser fra et helt år, således at kommunen har beregnet årsgennemsnit-koncentrationer." (10/05-1982, *Fredericia Dagblad*) Miljøstyrelsen mente derimod, at kontrollen skulle rette sig mod eventuelle overtrædelser i den enkelte døgnprøve af de gennemsnitlige koncentrationer.

Alle tre anmeldte - fabrik, kommune, amt - erkendte, at der var sket overtrædelser, men ingen af dem var af den opfattelse, at der var begået noget strafbart. Superfos mente, at overtrædelserne var "uvæsentlige og uden betydning for livet i Lillebælt." (10/05-1982, *Fredericia Dagblad*) Vejle Amt og Fredericia Kommune mente, at det vigtigste var, at Superfos holdte sig inden for grænseværdierne fastsat på årsplan, idet det, "[a]t der udledes lidt mere den ene dag i forhold til en anden dag, har ikke den store betydning". Længere inde i *Fredericia Dagblads* avis den dag blev der også bragt et interview med Larsen, der udtalte, at han var "(...) ovenud tilfreds. Det var mere, end jeg havde ventet, men det viser da, at der er lidt retfærdighed tilbage i samfundet." Endvidere forklarede Larsen, at han ikke forlangte, at Superfos' fabrik skulle stoppe sin produktion, men at det måtte være rimeligt, at kravene blev skærpet "her og nu af myndigheder". For at fremhæve en pointe om lighed for loven lavede Larsen en sammenligning af miljøloven med færdselsloven: "Fredericia kommune har accepteret, at Superfos i en lang række tilfælde har kørt med en hastighed med 150 km/t, fordi man i andre tilfælde har kørt under 80 km/t. Kommunen frikender så Superfos, fordi gennemsnitsfarten har været under 80 km/t". (10/05-1982, *Fredericia Dagblad*)

I sensommeren 1982 - et halvt år efter Larsens første politianmeldelse af Superfos A/S - sendte Christensen en politianmeldelse af Superfos' fabrik for yderligere 52 tilfælde af overtrædelser af grænseværdierne for de gennemsnitlige dagsmålinger af deres spildevandsudledning. En enkelt gang havde fabrikken udledt 715% mere kviksølv end tilladt. Disse overskridelser var igen på baggrund af nye tal, Christensen og Larsen havde fået udleveret af Fredericia Kommune, så disse nye overskridelser var begået indenfor de fire måneder forudgående for anmeldelsen. I en opdatering om Superfos-sagen i tidsskriftet skrev *NICHE*-redaktionen, at "[e]fter at Cheminova her i sommermånederne slap fri af retssystemets klamme hænder, med den absurde begrundelse, at sagen var forældet - selv om der stadig siver kviksølv ud - så har vi besluttet endnu engang at kaste blikket på Superfos." (Bendixen et al., 1982, *NICHE*, 3(2), s. 196) I forhold til Christensens nylige politianmeldelse forklarede redaktionen, at på grund af den korte forældelsesfrist på 2 år i sådanne typer af forureningssager var det "nødvendigt", at de holdte "gryden i kog." (Bendixen et al., 1982, *NICHE*, 3(2), s. 196) Pressemeddelelsen, som Christensen havde udsendt, afsluttede han anklagende: "Truslerne mod vores fælles miljø bliver ikke nemmere at håndtere når tilsynsmyndighederne enten er fagligt inkompetente eller (måske ?) bevidst forsøger at fordreje sagen. De offentlige myndigheders opførsel i denne sag er ganske enkelt skandaløs." (Christensen, 1982, *NICHE*, 3(2), s. 207) På forsiden af *Fredericia Dagblad* blev Christensens anmeldelse rapporteret, og at han i anmeldelsen opsummerede, at Superfos' overtrædelser af de fastsatte grænseværdier ikke var noget forbigående fænomen med 196 noterede overtrædelser over en periode på 16 måneder, 110 overskridelser af maksimalkoncentrationerne i spildevandet og 86 overskridelser af timemængden. (28/08-1982, *Fredericia Dagblad*) To dage senere bragte *Fredericia Dagblad* en

artikel, hvor Christensens politianmeldelse blev uddybet. I pressemeddelelsen, som Christensen havde udsendt, fastslog han, at de offentlige myndigheder i sagen, Fredericia Kommune og Vejle Amt, udviste "faglig inkompetence i biologisk henseende", idet kommunen og amtet havde forsøgt at give indtryk af, at sagen kun drejede sig om de mængder, der blev udledt på årsbasis, mens koncentrationerne og timemængderne skulle være "uvæsentlige". Ifølge Christensen var dette ikke tilfældet: "Snarere forholder det sig sådan, at disse to grænseværdier er de mest biologisk vigtige," mente Christensen og han henviste samtidig til Miljøstyrelsens udtalelse om sagen. Nemlig, at kontrollen skulle rette sig mod eventuelle overtrædelser i den enkelte døgnprøve af de gennemsnitslige koncentrationer, og at kommunen havde fejlførtolket vilkårene i amtets godkendelse, mens amtet havde været velvidende om dette. (30/08-1982, *Fredericia Dagblad*)

En måned senere meddelte Fredericias politimester i pressen, at han nu opgav at rejse tiltale mod både Superfos A/S, Fredericia Kommune og Vejle Amt. Baggrunden var, at politimesteren ikke mente, at Superfos havde handlet forsætligt eller uagtsomt, eftersom tilsynsmyndighederne ikke havde reageret på analyseresultaterne og grebet ind over for Superfos. Selvom tilsynsmyndighederne, ifølge Miljøstyrelsens opfattelse, havde behandlet analyseresultaterne forkert, mente politimesteren "efter en samlet vurdering af sagen", at Superfos under en eventuel retssag ikke ville blive fundet skyldig til straf for overtrædelse af Miljøbeskyttelsesloven. (Bilag 2, NICHE, 1982, 3(3), s. 282-284) Larsen udtalte, at han fandt det meget skuffende, og at han stærkt overvejede at gå videre med anmeldelsen til statsadvokaten i Sønderborg. (30/09-1982, *Kolding Folkeblad*)

I begyndelsen af oktober 1982 sendte Christensen og Larsen en pressemeddelelse ud til aviserne, hvori de hævdede, at politimesterens beslutning var truffet "på et falsk grundlag", idet der ikke var nogen fortolkningsmuligheder bygget ind i udledningstilladelsen, der undlod at alle tre typer af grænseværdier skulle overholdes af Superfos. De skrev i pressemeddelelsen: "Det er sørgeligt at skulle sige det, men Per Lawaetz' behandling af denne sag er desværre under lavmålet af, hvad man må have lov til at kunne forvente fra en juridisk uddannet politimestershånd. Vi hverken kan eller vil acceptere hans foreløbige afgørelse." (Bilag 4, NICHE, 1982, 3(3), s. 288-289) Samme dag, som Christensen og Larsen udsendte denne pressemeddelelse, sendte de også en anke til statsadvokaten i Sønderborg, Preben Alsøe, af Fredericia politimesters afgørelse om ikke at rejse tiltale mod Superfos.

Statsadvokat rejser tiltale mod Superfos

Godt en måned senere meddelte statsadvokaten, at han valgte delvist at omgøre politimesterens afgørelse ved at rejse tiltale mod Superfos A/S alligevel. Tiltalen blev rejst med et krav om idømmelse af bøde på ikke under kr. 100.000. Statsadvokaten mente dog ikke, der kunne føres en sag hverken mod Fredericia Kommune eller Vejle Amt, der ifølge loven var fritaget for strafansvar i sådanne sager. I den forbindelse berettede *Information* om et SF-lovforslag, der skulle stoppe hullet i miljøloven, som fritog folkevalgte for tiltale i miljøsager, som Superfos-sagen. (19/11-1982, *Information*) Borgmesteren i Fredericia, J. B. Nielsen, fandt statsadvokatens afgørelse noget overilet, og han mente, at, hvis Superfos blev dømt, ville det betyde en lukning af Superfos-fabrikken i Fredericia, og dermed et tab af mellem 800 og 1000 arbejdspladser. (19/11-1982, *Jyllands-Posten*) Samtidig havde borgmesteren for nyligt været til møde med daværende direktør for Miljøstyrelsen, Jens Kampmann, og "(...) ved den lejlighed kunne man meget hurtigt blive enige om, at man var uenige om (...)" tolkningen af udledningstilladelsen til Superfos, og derfor blev der nedsat et udvalg, som skulle udarbejde en ny udlægning af kendelsen. (20/11-1982, *Fredericia Dagblad*) Borgmesteren fandt det derfor "betænkeligt", at statsadvokaten rejste sigtelse, inden resultatet af udvalgsarbejdet forelå. (ibid.) Ifølge Superfos' fabriksledelse - hvis grænseværdierne for koncentrationen af udledte tungmetaller skulle beregnes per døgn som Larsen, og den øvrige gruppe jyske biologer mente - ville der "(...) automatisk ske overtrædelser." (19/11-1982, *Jyllands-Posten*)

Dette erkendte de udelukkende på baggrund af, at de anvendte råstoffer til produktionen var importeret fra forskellige steder i verden, hvorfor der forekom variationer i råstoffernes sammensætning. Det var "(...) simpelthen en følge af råstoffernes sammensætning", at deres produktion af NPK-gødning ikke var mulig, "uden at der lejlighedsvis" ville forekomme overskridelser af udledningsmængderne af tungmetaller. (ibid.)

I december 1982 anmeldte Larsen og Christensen igen både Superfos, Fredericia Kommune og Vejle Amt. Superfos blev anmeldt for i alt 93 nye tilfælde af højere tungmetalsindhold i spildevandet end tilladt, og 43 tilfælde i løbet af de første otte måneder af 1982. Derudover anmeldte de også Superfos for på årsplan at have overtrådt grænserne for fosfor, strontium og thorium. Fredericia Kommune blev anmeldt for brud på de samme to paragraffer af miljøloven som ved den første anmeldelse i februar. De to biologer, Larsen og Christensen, mente til gengæld, at den nye anmeldelse adskilte sig fra den første ved, at kommunen stadig havde undladt at gribe ind overfor Superfos, efter der var blevet rejst tiltale mod Superfos af statsadvokaten. De forklarede, at: "Den manglende indgriben er særlig alvorlig, fordi kommunen gang på gang har understreget, at hvis Superfos overtrådte årsmængderne, ville man gribe ind (...)", hvilket de endnu ikke havde gjort. (3/12-1982, *Fredericia Dagblad*) I en anden artikel på samme side beskrev *Fredericia Dagblad*, at folketingsmedlem fra SF, Erik Hove Sørensen, havde rettet flere kritiske spørgsmål mod Superfos. I blandt var spørgsmål om tungmetalindholdet i råfosfaten, der blev brugt til produktion, om kvaliteten af denne råfosfat og om muligheden for at anvende andre typer "renere råfosfat". Da Superfos ikke havde set sig i stand til at svare, havde folketingsmedlemmet nu rettet sine spørgsmål til miljøministeren. Udover at have rettet disse spørgsmål var folketingsmedlemmet "(...) også manden bag to ændringsforslag til miljøloven, begge inspireret af Superfos-sagen." (3/12-1982, *Fredericia Dagblad*) I debatten i dagspresse blev der også, endnu engang, rettet et blik på, hvordan disse miljøkrav for Superfos også ramte andre end blot industrien selv. Eksempelvis udgjorde overskudsvarmen fra Superfos en af grundpillerne i en ny varmeaftale, man havde indgået mellem parterne i Trekantsområdet Varmetransmissionsselskab I/S. Hvis Superfos blev dømt i den kommende sag, stod dette varmeprojekt på højkant, og ville ramme først Superfos, der ellers havde investeret en betydelig sum penge i at kunne videresende sin overskudsvarme, og dernæst ville det ramme varmemodtagerne i Fredericia. (3/12-1982, *Vejle Amts Folkeblad*)

Vejle Amts tydeliggørelse

Udledningstilladelsen for Superfos, som var baggrund for Larsen og Christensens politianmeldelser, blev af Vejle Amt tydeliggjort i en skrivelse i december 1982. Tydeliggørelse gik ud på, at amtets Teknik- og Miljøudvalg indføjede nogle fodnoter i tilladelsen, der præciserede, at de forventede overholdte grænseværdier var dem, der blev udregnet på årsbasis. Formanden for amtets Teknik- og Miljøudvalg, Søren Østergård (V), udtalte: "Vi har blot tydeliggjort aftalen, (...)" og understregede dermed, at der ikke var tale om en ny udledningstilladelse. Efter mødet herom fastslog udvalget, at det gældende var gennemsnit på årsbasis - ikke per time eller døgn - og at Superfos dermed ikke i nævneværdig grad havde overskredet aftalen. (21/12-1982, *Information*) Formanden udtalte også, at de havde ikke noget imod, at deres tydeliggørelse af spildevandstilladelsen eventuelt fik indflydelse på retssagen. (21/12-1982, *Vejle Amts Folkeblad*) Til *Fredericia Dagblad* anklagede Christensen det for "magtmisbrug" og fastslog, at han og Larsen ville klage til Miljøstyrelsen og forsøge at få rejst sagen i Folketinget. Christensen fandt det "ynkeligt", at amtet havde forsøgt "(...) at rense Superfos, Fredericia kommune og sig selv ved med tilbagevirkende kraft at gøre noget ulovligt lovligt." (21/12-1982, *Fredericia Dagblad*)

Omtalen i pressen af Superfos-sagen var intens i 1983, særligt i månederne marts, juli og august. Sagen udviklede sig ved, at flere aktører løbende indtrådte i debatten. En del af diskussionerne, der fremgik af pressens omtale i starten af året, drejede sig om en diskussion mellem eksperter. I

starten af marts meldte aviser om en anden biolog, der udtalte sig om Superfos' udledning af tungmetaller og påstod, at den ikke havde skadet Lillebælt. (1/3-1983, *Kolding Folkeblad*) Pressen refererede til en artikel i Biologforbundets blad skrevet af havbiolog Hans Ulrik Riisgård fra Miljøstyrelsens Havforureningslaboratorium. (Riisgård, 1983) Riisgård havde foretaget undersøgelser af vandmiljøet omkring udledningsrøret fra Superfos' fabrik ved at indsamle blåmuslinger fra det fyrtårn, hvorfra Superfos' eget marinbiologiske laboratorium fungerede. Blåmuslingerne blev anvendt som forureningsindikatorer ved at måle indholdet af tungmetaller i muslingerne. På baggrund af sine undersøgelser argumenterede Riisgård for, at hverken Superfos' lovlige eller ulovlige udledning af spildevand havde gjort bemærkelsesværdig skade på Lillebælt. Riisgårds argumenter hvilede på et fortyndingsprincip som forureningsbekæmpelse. Han forklarede at spildevandsudledningen fra Superfos tidligere havde været i offentlighedens søgelys, "(...) dengang udledningen fandt sted i et andet område med dårligt vandskifte, således at der dannedes permanente bundaflejringer af gips." (Riisgård, 1983, s. 4) Efter udledningsrøret blev flyttet ud på dybere vand og placeret tættere på havoverfladen, blev der ikke længere dannet samme mængde af bundaflejringer, idet flytningen af røret medførte, "(...) at gipsens opholdstid i vandet - og dermed mulighed for at spredes og gå i fuldstændig opløsning - øges." (Riisgård, 1983, s. 4) Ifølge Riisgård betød strømmen i Lillebælt, at fortyndingen af Superfos' spildevand var så effektiv, at det ikke var "særlig sandsynligt", at de udledte cadmium-mængder havde "(...) givet anledning til hverken akutte eller kroniske biologiske skader uden for et nærområde omkring udledningsstedet, (...)." (Riisgård, 1983, s. 22) Christensen og Larsen afviste Riisgårds undersøgelser med at de indsamlede blåmuslinger havde siddet et "heldigt" sted i forhold til udledningsrøret, (1/3-1983, *Fredericia Dagblad*) og statsadvokaten afviste imidlertid også, at den pågældende undersøgelse ville have betydning for Superfos' skyldsspørgsmål i retten. (2/3-1983, *Fredericia Dagblad*)

En anden del af pressenomtalen af Superfos-sagen i marts 1983 omhandlede en strid mellem Miljøstyrelsen og Vejle Amt. Det fremgik, at Miljøstyrelsen ikke anså Vejle Amts tydeliggørelse som en lovliggørelse af Superfos' udledning, og at styrelsen stod fast på sin opfattelse af, at Superfos havde udledt for mange tungmetaller til Lillebælt. (2/3-1983, *Fredericia Dagblad*; *Jydske Tidende - Kolding Avis*) I pressen udviklede sagen sig til, at Vejle Amt og Miljøstyrelsen nu var i åbent slagsmål om Superfos-sagen. (24/3-1983, *Jyllands-Posten*)

Høring i Superfos-sagen

I midten af marts 1983 afholdte Vejle Amt høring i Superfos-sagen. Den følgende dag blev der i pressen skrevet, at Superfos indrømmede, at kravene til deres udledning af tungmetaller var for lempelige. (16/3-1983, *Information*) Til gengæld kunne der ikke forventes nogen skærpelse af kravene til Superfos fra Vejle Amts side, selvom der var en ny udledningstilladelse til Superfos under udarbejdelse. (16/3-1983, *Fredericia Dagblad*) Ved at indkøbe en anden type råfosfat, havde Superfos markant sænket sine udledninger af cadmium og kviksølv. Deres udledning i løbet af 1982 var på 51 kg cadmium, med en tilladelse til at udlede 600 kg, og otte kg kviksølv, med en tilladelse til 25 kg. Den nye type råfosfat resulterede imidlertid i en forøgning af udledningen af kobber, samt af en række andre tungmetaller dog i mindre grad. I den anledning havde Superfos søgt om tilladelse til at udlede større mængder kobber og bly som et modsvar til den mindre mængde cadmium, de nu udledte. Den nye tilladelse ville give mulighed for at øge udledningen af bly fra 1,2 ton til 2 ton og udledningen af kobber fra 1,6 ton til 4,5 ton på et år. (16/3-1983, *Kolding Folkeblad*) Larsen deltog i høringen, og han kritiserede særligt, at Superfos' ansøgning om en ny udledningstilladelse i realiteten indeholdte en skjult produktionsforøgelse, som ville kræve en anden type godkendelsesproces. Reportager fra høringen meldte yderligere om eksperterne - en miljøkonsulent for Danmarks Sportsfiskerforbund og en repræsentant fra Vandkvalitetsnævnet - der var uenige om forureningsfaren ved en forøgelse af kobberudledningen. Til høringen spurgte et amtsrådsmedlem fra SF også direkte: "Kan alt det skidt ikke renses fra og bruges til noget?",

hvortil underdirektøren fra Superfos' fabrik svarede: "Det vil ikke være muligt at rense tungmetallerne fra gipsen (...), men vi arbejder på at finde noget at bruge den til." (16/3-1983, *Jyllands-Posten*) Underdirektørens videre forklaring gik på, at der ikke var noget i Superfos' spildevand, der ikke i forvejen fandtes naturligt i Lillebælt, og at årelange undersøgelser også havde vist, at der ikke var sket nogen skade på Lillebælt. Direktøren og underdirektøren for Superfos' fabrik i Fredericia forklarede yderligere, at fabrikken havde mere end levet op til miljø-kravene. Derudover ville et nedfældningsanlæg til rensning af gipsen, der blev udledt med spildevandet, være "(...) en kostbar sag med en ringe effekt." (16/3-1983, *Kolding Folkeblad*)

Et par uger efter høringen sendte Christensen og Larsen deres indsigelser mod Superfos' ansøgning om en ny udledningstilladelse. (Brev; Christensen & Larsen, 30/3-1983) I juni godkendte Vejle Amt den nye udledningstilladelse til Superfos. (Brev; Vejle Amt, 24/6-1983) Larsen og Christensen ankede dog ikke godkendelsen, for de var én gang tidligere blevet afvist som klageberettiget, og de havde heller "(...) ikke haft tid til nok til at udforme en kvalificeret klage. Desuden har vi forventet at andre ville klage, og at vores synspunkter her ville være dækket ind, (...)" (30/7-1983, *Fredericia Dagblad*) forklarede Christensen til pressen. Det blev den også, idet Danmarks Sportsfiskerforbund, Danmarks Naturfredningsforening, Fredericia Fiskeriforening og NOAH Fredericia alle havde indgivet en klage over den nye udledningstilladelse. Månedens forinden havde Christensen og Larsen indgivet en ny anmeldelse af Superfos til Fredericia politi. Denne gang anmeldte de Superfos for på årsbasis i 1982 at have overskredet grænseværdien for kobberudledning med 59%. (12/6-1983, *Jyllands-Posten*)

Superfos-fabrikkens planer om udbygning med et kaliumsulfatanlæg

I løbet af 1983 blev en udbygning af Superfos' fabrik i Fredericia med et kaliumsulfatanlæg omtalt i pressen som en udvidelse, der ville betyde en fem gange større produktion og samtidig en meget mindre mængde af forurening. (3/5-1983, *Børsen*) Gipsen fra Superfos, der ellers blev ledt ud i Lillebælt, ville nu skabe nye job i Fredericia. (16/6-1983, *Fredericia Dagblad*)

I august 1983 ansøgte Superfos tilladelse af Vejle Amt til at opføre et kaliumsulfatanlæg til anvendelse af gips, som de dog i første omgang fik afslag på. (Brev; Vejle Amt, 1/8-1983) I forbindelse med denne ansøgning skete der et skift i presseomtalen af sagen. I løbet af juli skærpedes tonen overfor Superfos i omtalen. Flere aktivister havde involveret sig i sagen såsom Danmarks Naturfredningsforening, der hævdede, at kontrollen med Superfos var "fuldkommen værdiløs". (28/7 - 1983, *Jyllands-Posten*) Efter Superfos' ansøgning om tilladelse til at opføre et kaliumsulfatanlæg udtalte formanden for Vejle Amts Teknik og Miljøudvalg, at Superfos havde leveret en "verdenssensation". (3/8-1983, *Vejle Amts Folkeblad*) Superfos' planer om at bygge et sådan anlæg var en investering på 85 mio. kr., der ville omdanne den ellers udledte gips til kaliumsulfat, der kunne eksporteres til et internationalt gødningsmarked. Dette kommende anlæg ville, udover at øge Superfos' omsætning og nedbringe udledningen af tungmetaller til Lillebælt, skabe 20 nye arbejdspladser. Det nye kaliumsulfatanlæg ville stadig have et affaldsprodukt, men i stedet for gipsen, hvor tungmetaller ikke kunne renses fra, ville det nye affaldsprodukt være en opløsning af calciumklorid, hvorfra tungmetaller kunne renses væk. (3/8-1983, *Fredericia Dagblad*) To års udviklingsarbejde havde ledt op til Superfos' planer om kaliumsulfatanlægget, og imellemtiden var der også blevet gjort forsøg med deponering af gipsen på landjord og andre anvendelser af gipsen som råmateriale i forskellige produktioner, såsom vejbyggeri og gipspladeproduktion. (3/8-1983, *Kolding Folkeblad*) Det blev bemærket i *Fredericia Dagblad*, at der var "[i]ngen gips-klage fra biologerne", som ellers var "[t]o af de mest hårdnakkede kritikere af Superfos spildevandsudledning". Larsen udtalte sig, at: "Det glæder os, at Superfos har fundet frem til en nyttig genanvendelse af gipsen. Det kunne altså lade sig gøre, som vi ofte har påpeget, (...)." (8/8-1983, *Fredericia Dag-*

blad) I et kort læserbrev fra NOAH Fredericia, der havde været med til "at 'hetze' imod Superfos", blev det fremhævet, at forurening var "ressourcer, som placeres forkert" og "[n]år man argumenter længe nok og kraftigt nok, begynder Superfos at tænke sig om." (11/8-1983, *Fredericia Dagblad*)

I august 1983 modtog Christensen og Larsen en 34 sider lang afgørelse fra Miljøankenævnet i sagen om fortolkningen af indholdet i Vejle Amts udledningstilladelse til Superfos, som Christensen og Larsen havde anket tidligere på året. Her afgjorde Miljøankenævnet, at Vejle Amts tydeliggørelse var gyldig. (Brev; Miljøankenævnet, 16/8-1983) I presseomtalen fremgik det, at tiltalen mod Superfos måske ville blive opgivet (17/8-1983, *Fredericia Dagblad*), og at intet nu var sikkert i Superfos-sagen, idet denne "kæmpe-miljø sag" nu var "ved at smuldre". (18/8-1983, *Aktuelt*) I oktober 1983 meddelte statsadvokaten da også til Larsen og Christensen, at han lod tiltalen rejst mod Superfos falde pga. Vejle Amts tydeliggørelse af Superfos' tilladelse til spildevandsudledning. (Brev; Alsøe, 28/10-1983) Christensen og Larsen valgte at påklage statsadvokatens afgørelse til rigsadvokaten - uden held - da de kort efter modtog et afslag fra rigsadvokaten om at omgøre statsadvokatens beslutning. (Brev; Rigsadvokaten, 1/12-1983) Efterfølgende påklagede Christensen og Larsen rigsadvokatens afgørelse til Justitsministeriet - også uden held - da Justitsministeriet meddelte sin tilslutning til rigsadvokatens afgørelse. (Brev; Justitsministeriet, 28/12-1983) Dette betød i praksis, at Superfos kun kunne anmeldes for overtrædelser af grænseværdier for spildevandsudledning på baggrund af et årsgennemsnit. Derfor afviste Fredericia politimester også Christensen og Larsens anmeldelse fra december 1982. Christensen og Larsen påklagede politimesterens afvisning til statsadvokaten, som meddelte et afslag på at omgøre politimesterens afgørelse om at undlade at rejse tiltale. (Brev; Alsøe, 15/2-1984)

Retssag mod Superfos forår '84

Til gengæld blev der rejst tiltale mod Superfos efter Christensen og Larsens anmeldelse fra juni 1983 for overtrædelse af grænseværdien for kobberudledning på 1982-årsbasis med i alt 910 kg kobber mere udledt end det tilladte. I februar 1984 gik retssagen igang mod Superfos, hvor anklageren, Fredericias politimester, havde krævet Superfos idømt en bøde på mindst 20.000 kr. Inden der var gået to måneder blev Superfos frikendt for at have overtrådt miljøbeskyttelsesloven. Dommeren havde lagt vægt på, at Superfos' merudledning, ifølge Vandkvalitetsinstituttet, ikke havde været af betydning for miljøet i Lillebælt, og at Superfos' merudledning af kobber samtidig havde nedbragt deres udledning af cadmium og kviksølv. Disse to aspekter, sammenholdt med den samfundsmæssige nytte af produktionen og de omkostninger, der var forbundet med en yderligere miljøbeskyttelse, ledte dommeren til at anse "(...) vilkårene for begrænsning af kobberudledningen for unødvendig," og dermed frifandt han Superfos. (6/4-1984, *Information*; *Lands-Aktuelt*)

I december 1984 politianmeldte Larsen og Christensen igen Superfos - denne gang for ulovlig kobberudledning, samt udledning af 2,5 mio. L koncentreret svovlsyre. (Brev; Lawaetz, 13/12-1984) I samme brev til Fredericia politimester anmeldte de også Fredericia Cellulosefabrik for brud på miljøloven. Over et år senere, i juni 1986, meddelte Fredericias politimester dog til Christensen, at politiet ikke ville foretage sig yderligere i forbindelse med anmeldelsen af Superfos. (Brev; Lawaetz, 4/6-1986) Efter behandling i efteråret 1984 af Vejle Amt fremsendtes blandt andet til Larsen og Christensen amtets miljøgodkendelse af Superfos' etablering af et kaliumsulfatanlæg baseret på fosforsyregips, samt en tilladelse til udledning af spildevand i Lillebælt efter d. 1. januar 1985. (Brev; Vejle Amt, 14/12-1984) Kort efter sendte Christensen og Larsen en 21 sider lang anke til Vejle Amt over de to godkendelser. (Brev; Christensen & Larsen, 2/1-1985) Christensen og Larsen var ikke de eneste, der havde anket Vejle Amts godkendelser; også Forbrugerrådet, Danmarks Naturfredningsforening, Danmarks Sportsfiskerforbund og Fyns Amtskommune havde indgivet

klager. I sommeren 1985 fremsendte Miljøstyrelsen til Christensen og Larsen sin afgørelse i forhold til anken af Vejle Amts godkendelse af Superfos' opførelse af en kaliumsulfatfabrik. I afgørelsen vurderede Miljøstyrelsen blandt andet, at Christensen og Larsen ikke var klageberettigede (Breve; Miljøstyrelsen, 12/7-1985)

Superfos' reklamekampagne

I første halvdel af 80'erne gennemgik miljøbevægelsen en udvikling, der kan beskrives som en differentiering og en professionalisering af bevægelsen. Der opstod kommercielle aktiviteter indenfor miljø, såsom virksomheder, der udviklede miljøafdelinger og miljøstrategier, og konsulent-virksomheder, der gjorde sig i energi- og miljøvurdering. "Særlig i USA voksede forureningsforebyggelse ind i virksomhedernes slogans i 1980'erne, i takt med at miljøarbejdet kunne effektiviseres og gøres profitabelt." (Jamison, 2002, s. 40) Fra slutningen af 1984 til midten af 1986 var en reklamekampagne fra Superfos rettet mod miljøhensyn at finde i større danske aviser, såsom *Aarhus Stiftstidende*, *Politiken*, *Information* og *Jyllands-Posten*. I december 1984 indebar reklamekampagne en annoncering af et samarbejde mellem Superfos og Miljøstyrelsen. Samarbejdet bestod af en kritisk gennemgang af Superfos-koncernens forurenende forhold og udgivelsen af en rapport herom. (*Redegørelse om Superfos-koncernens Miljøforhold*, 1984) Rapporten rettede sig også mod udbedringsforslag for Superfos-koncernens produktionsmetoder. Denne rapport kunne via en kupon i Superfos' avisreklame blive eftersendt til én, altså "rekvireres af alle interesserede", som annoncen lagde op til. (14/12-1984, *Ekstra Bladet*, *Information*; 15/12-1984, *Aarhus Stiftstidende*) Udover den debat, der havde været, specielt om miljøforholdene omkring koncernens fabrik i Fredericia, var annoncen også motiveret af offentlighedens nyere opdagelser af koncernens ulovlige deponering af phenolholdigt glasuldsaffald, kaldet 'Hvalsø-sagen'. Nogle af de gennemgående slogans blandt reklamekampagnens udsagn var, at "Superfos rydder op", (26/5-1985, *Aarhus Stiftstidende*; *Søndags-Aktuelt*) og at: "Vi laver andet end forurening". (30/5-1986, *Jyllands-Posten*; *Politiken*) Koncernen forsøgte at "selv tage en del af skylden" for den dårlige omtale, idet de dels havde "givet anledning til forureninger", som de netop var i gang med at rydde op i, og dels havde de "undladt at informere tilstrækkeligt om," hvad de havde "(...) gjort gennem årene for at begrænse forureningen, og hvad det egentlig var for produkter, der kom ud under de rygende skorstene." (23/5-1986, *Jyllands-Posten*) Der var altså to forskellige sider af reklamekampagnen; det var ikke kun et spørgsmål om, at Superfos havde forurenet, og det skulle der rettes op på. Det var også et spørgsmål om at skabe en kommunikationsstrategi for at gøre opmærksom på, at man i virksomheden faktisk havde miljøstrategier. Idéer om miljøstrategier og kommunikationen deraf gik igen i en artikel i weekendudgave af *Information* med et stort portrætbillede af direktør for Superfos A/S, Jørgen Trygved, som blev kåret som årets erhvervsmand i 1985. Her blev historien bragt om, hvordan Superfos kæmpede mod sit image. Efter en lang defensiv periode havde ledelsen i løbet af 1984 besluttet "(...) at vende miljøspørgsmålene til noget positivt for koncernen." (30/11-1985, *Information*) Direktøren refererede her til 'Superfos rydder op'-kampagnen og til en nyoprettet miljøafdeling i Superfos. Derudover annoncerede ledelsen en slagplan for at komme miljøproblemerne til livs, herunder var etableringen af kaliumsulfatanlægget på fabrikken i Fredericia en del.

Udviklingen af tungmetalsaktivisme til spildevandsaktivisme

Mens Christensen og Larsen stadig var aktiveret i Superfos-sagen, fortsatte de med at tage nye sager op. Gennem 1983 kørte Christensen og Larsen politisager både mod Fredericia Cellulosefabrik - der var endnu en sag for samme politimester, kommune og amt at tage sig af som i Superfos-sagen - og mod Fåborg Garveri. Til at begynde med gennemgik Christensen og Larsen de 19 områder, Larsen havde angivet på kortet publiceret i artiklen i *Natur & Miljø*. (Larsen, 1981) Det var ikke fordi Christensen og Larsen blot var tilfredse med, at sagerne nåede offentligheden, at de gik

videre med andre sager - inden de sager, de havde kørende var afsluttede - men det var af en mere praktisk karakter. Som Larsen forklarer, "(...) når der ligesom var mindre at lave i én sag, og det tog længere tid mellem der skete noget, så havde jeg tid til at tage en ny sag op og gå videre gennem de 19 steder jeg oprindeligt have fundet". (Interview, 2015, s. 58) Derefter fortsatte Christensen og Larsen deres undersøgelser af overtrådte grænseværdier for spildevand ved at tage fat i alle større og svært forurenende industrier i Danmark. De endte med at undersøge mere end 75 virksomheders spildevandsudledning, først med fokus på tungmetaludledning, men efterhånden også udvidet til andre former for kemisk eller organisk forurening. Dog kun i særligt grove tilfælde politianmeldte Christensen og Larsen miljøforbryderne. Som Larsen forklarede: "Man ville blive fuldstændig til grin, hvis man tager de små sager. Der har vi den fordel, fordi vi er fagudlærte biologer, at vi ret nøjagtigt kan vurdere, om det er noget, der er værd at arbejde med." (Pedersen, 1984, s. 6) Så selvom det ikke krævede en særlig biologisk viden at indhente sagsakter om spildevandsudledning, betød en sådan faglig indsigt noget i andre sammenhænge. Udover at kvalificere deres vurderinger af graden af alvorlighed af forurening, betød den faglige baggrund også, at de var i stand til at indgå i nogle bestemte former for diskussioner med en form for autoritet. Larsen forklarer, at: "Efterhånden som vi fik det ry eller rygte i pressen, så vendte det ligesom, og de virksomheder, vi havde anmeldt - lige pludselig så var det godt, at vi havde gjort det," (Interview, 2015, s. 61) Efterhånden blev Christensen og Larsen inviteret med til paneldiskussioner af kommuner og virksomheder - én virksomhed, Nordisk Wavin i Hammel, hyrede dem endda til at gennemgå virksomhedens procedurer og målinger. Med Larsens ord gik han og Christensen "(...) fra at have været forhadte, så blev vi jo helte". (Interview, 2015, s. 61) De to biologer indtog en rolle som en slags offentlighedens miljødommere, hvor Christensen og Larsens mening om miljösager fik en central placering i mediernes dækning deraf.

Ifølge Christensen var mange lokale aktivister involveret i de forskellige sager sammen med dem, og i disse sammenhænge sad han og Larsen ofte "(...) bagved og hjalp med at skrive nogle ting (...)". Endvidere forklarer Christensen, at "(...) der var faktisk flere end man lige tror (...)" af sådanne lokale kratluskere. (Interview, 2015, s. 62) Gennem de senere, knap 20 sager samarbejdede Christensen og Larsen ofte med lokale aktivister eller foreninger - eksempelvis NOAH og og partiforeningen Venstresocialisterne (VS). Nogle var inspirerede af presseomtalen af Christensen og Larsen, nogle senere inspirerede af håndbogen, mens andre var inspirerede af helt andre sammenhænge.

Et eksempel på, hvordan Christensen og Larsens aktivisme spredte sig, kan ses i forbindelse med sagen, de kørte mod Fåborg Garveri. Christensen og Larsen havde anmeldt garveriet til politimesteren i Fåborg i starten af november i 1983 og var blevet omtalt i pressen i den forbindelse. Et par uger senere modtog Christensen og Larsen et brev fra en gruppe studerende på en teknologisk samfundsvidenskabelig planlægningsuddannelse på Roskilde Universitet. Gruppen af studerende var i færd med at lave et projekt om garveribranchens udvikling, og, idet de var stødt på en omtale af Christensen og Larsen i en artikel om Fåborg Garveri-sagen, efterspurgte de Christensen og Larsen om henvisninger til materiale og litteratur. (Brev; Nejrup, 13/11-1983)

En interessant udvikling i Christensen og Larsens aktivisme kommer til syne i deres involvering i en sag med Kronjyden Kødfoderfabrik. Efter gennemgang af analyseresultater for Kronjydens spildevandsudledninger vurderede Christensen og Larsen, at Kronjyden i væsentlig grad havde overtrådt deres udledningstilladelse, samtidig med at Sønderhald Kommune ikke havde overholdt deres tilsynspligt. Christensen og Larsen anmodede kommunen i maj 1985 om at overholde deres tilsynspligt og påpegede, at hvis ikke kommunen indgav en politianmeldelse af Kronjyden, ville Christensen og Larsen anmelde både virksomhed og kommune. Dette førte til, at der i juni 1985 blev afholdt et møde mellem Christensen, Larsen og kommunens Udvalg for Teknik og Miljø. Efter en "konstruktiv udveksling af synspunkter om sagen" indgik Christensen og Larsen en politisk

aftale, som udmøntede sig i en fællesudtalelse, der blandt andet blev sendt til Miljøstyrelsen og til Ritzaus Bureau. "Idet udvalget har tilkendegivet, at dette agter at føre en nøje kontrol med virksomheden i fremtiden, undlader biologerne at anmelde Sønderhald kommune, men fastholder at ville anmelde virksomheden som følge af ulovlige udledninger i 83/84." (Brev; Fællesudtalelse, 5/6-1985) Christensen og Larsen anmeldte Kronjyden Kødfoderfabrik, men Miljøstyrelsen fandt ikke behov for tiltalerejsning mod virksomheden, og politimesteren i Randers fandt derfor heller ingen grund til efterforskning af sagen. (Brev; Randers Politimester, 18/12-1985)

Udsnit af forureningssager Christensen og Larsen var involverede i:

- Superfos, Fredericia
- Fredericia Cellulose Fabrik, Fredericia
- Fåborg Garveri, Fåborg
- Nordiske Kabel- og Trådfabrikker, Middelfart
- Junckers Industri, Køge
- Sundby Slagteri, Nørresundby
- Kronjyden Kødfoderfabrik, Randers
- Esso, Kalundborg
- Borup Mejeri, Gørlose

Selvom der blev rejst en række sigtelser på baggrund af Christensen og Larsens politianmeldelser - otte virksomheder og syv kommuner indtil og med 1985 - var forløbet oftest som beskrevet her i Superfos-sagen. I de fleste tilfælde ophævede myndighedernes forbrydelse i ikke at føre den lovpålagte kontrol, der ikke kunne retsforfølges, virksomhedernes forbrydelse i ikke at overholde deres miljøtilladelser.

Afslutningen på spildevandsaktivisme: *Håndbog for kratluskere*

Bag håndbogens udgivelse i 1985 stod Forlaget NICHE; det nyoprettede forlag med baggrund i, at tidsskriftet *NICHE*s redaktionsmedlemmer alle var blevet færdiguddannede og ikke længere kunne opretholde arbejdsindsatsen i tidsskriftet. Hertil oprettedes Foreningen NICHE som ejer af forlaget, i hvis bestyrelse Larsen og Christensen har siddet indtil skrivende stund. Udgivelsen af *Håndbog for kratluskere* (Christensen & Larsen, 1985) var en form for afslutning på Christensen og Larsens egen spildevandsaktivisme. De var stadig aktive og involverede i nogle miløsager i pressen i sidste halvdel af 80'erne, dog kun i begrænset omfang i forhold til første halvdel af 80'erne. Christensen og Larsen skrev bogen som en reaktion på den store interesse for deres spildevandsaktivisme, som de havde mødt, og som en opsamling på de erfaringer og erkendelser, de havde gjort sig. Bogudgivelsen var en måde at udbrede deres viden på, og indholdet af bogen var bygget op, så man netop kunne anvende den som en vejledning i at anvende de metoder, Christensen og Larsen havde anvendt i deres spildevandsaktivisme. Bogen indeholdte således afsnit, der redegjorde for hvilke oplysninger man kunne indhente, hvordan man behandlede disse oplysninger og eventuelle politisager deraf, samt hvilke formidlingsstrategier, der kunne føre til pressedækning af en sag.

Samtidig blev Christensen og Larsens aktivisme gennem bogen sat i en ramme som 'kratluskere'. Det var titlen på bogudgivelsen, der iscenesatte Christensen og Larsen i den offentlige omtale som 'kratluskere' i stedet for som 'Århus-biologer'. Det var dog ikke dem selv, der fandt på termen 'kratlusker'. I anden sammenhæng end Christensen og Larsens miljøaktivisme brugte et amtsrådsmedlem eksempelvis ordet møntet på "fredningsfolk", som han syntes, agerede "i strid mod al fornuft." (15/10-1982, *Lands-avisen Aktuelt*) I indledningen til håndbogen beskrev Christensen og Larsen selv ordet 'kratlusker' som "(...) en nedsættende eller hånlig betegnelse for en miljøaktivist", der blev brugt af politikere, embedsmænd og folk fra industrien. De fortsatte: "Sådanne personer mener ikke, at almindelige mennesker skal blande sig i deres sager. Kratluskere er således et særdeles upopulært folkefærd blandt systemets topfolk. De er frække, skråsikre, stædige, irriterende, useriøse, fanatiske og naturligvis venstreorienterede." (Larsen & Christensen,

1985, s. 6) Dette "signalementet af en kratlusker" blev fremhævet i en række lokalaviser. (10/11-1985, *Vendsyssel Tidende*; 12/11-1985, *Midtjyllands Avis*; *Fredericia Dagblad*) Kratluskeren var ikke, som man skulle tro, sådan én, "som sniger sig rundt i det danske landskab, (...) en moderne kratlusker (...) sidder hjemme ved sit skrivebord, hvor han i ro og mag kan studere, hvor store mængder spildevand en fabrik har ledt ud i vandløb og i havet." (18/11-1985, *Næstved Tidende*) Fremskaffelsen af dokumenter var essentiel for kratlusker-aktivismen, men den kunne også være en tung arbejdsbyrde; i én sag havde Christensen og Larsen brugt et helt år på at skaffe papirerne.

I adskillige aviser blev bragt anmeldelser af håndbogen og interviews med Christensen og Larsen om deres kratlusker-aktivisme. Christensen og Larsens erfaringer fik også lov at indgå i andre bogudgivelser, eksempelvis som et kapitel i bogudgivelsen *Den økologiske udfordring* (Møller, 1985), hvor Christensen og Larsen blev fremstillet som del af forandringen, der skulle til for at gøre noget ved "miljøets sygdomstilstand". (Møller, 1985, s. 5) Ligesom Christensen og Larsens håndbog var denne bog tænkt som et "redskab til handling" og den forsøgte samtidig på "at tegne et økologisk Danmarkskort", og bidragsyderne var derfor folk, der stod "i forresten linie i miljøkampen". Det inkluderede både fagfolk og skribenter, "modeksperter" og aktivister: "Skillelinien er som oftest kunstig, da flere af disse betegnelser ofte er forenet i een person. Ingen højere læreanstalt har påtaget sig at uddanne miljø-humanister og miljø-ingeniører. Vi har brug for et sol- og vind universitet i Danmark med et helt spektrum af miljøuddannelser." (Møller, 1985, s. 5-6)

Det Christensen og Larsen fremsatte i håndbogen var overordnet, at Miljøbeskyttelsesloven ikke fungerede i praksis, og at samfundets kontrol med forureningen kun eksisterede på papiret. Ifølge kratluskerne var miljøadministrationen karakteriseret af en mangel på overblik over situationens udvikling, ukoordinerede handlinger, manglende politisk vilje og en utrolig langsommelighed. Resultatet af den dårlige administration viste sig dengang ved, som "(...) eksempel var man i halvfjerdsenerne bekymrede for vore åer og søer, der havde det skidt. I dag ser vi, at selv de store havområder som Kattegat og Nordsøen er ved at lide af åndenød." (Christensen & Larsen, i: Møller, 1985, s. 76) Forureningsproblemerne bredte sig altså, selvom man havde en miljøbeskyttelseslov. Ifølge Christensen og Larsen var selv Miljøstyrelsen, som den øverste miljømyndighed, "(...) pinligt på det rene med, at miljøloven de senere år har været udstillet som et fallitbo. Dette har medført flere forsøg på at lave opstramning af tilsynsområdet." (Christensen & Larsen, i: Møller, 1985, s. 81) En af de opstramninger var tilføjelsen af § 50a i 1984, der lød: "Bliver tilsyns-myndigheden, jf. §§ 48-50, opmærksom på et ulovligt forhold, skal den foranledige det ulovlige forhold bragt til ophør, medmindre der er tale om forhold af ganske underordnet betydning." Der blev altså over ti år efter vedtagelsen af loven tilføjet en paragraf, der udtrykte, at nu skulle loven også håndhæves, så ulovlig udledning ikke kunne fortsætte med en tilsynsmyndighed velvidende. Nødvendigheden af "[d]enne præcisering kan vi kun se som en erkendelse af, at loven i de foregående ti år ikke er blevet overholdt." (Christensen & Larsen, i: Møller, 1985, s. 82)

Kratluskerne i miljøbevægelsens netværk

En diskussion af Christensen og Larsen som 'movement intellectuals' vil først inkludere en beskrivelse af dem i forbindelse med det netværk af miljøaktivister, -foreninger og -aktioner, som miljøbevægelsen i Danmark på det tidspunkt bestod af.

Christensen og Larsens aktivisme kan siges at have været inspireret af kognitive elementer fra 70'ernes miljøbevægelse blandt andet ud fra aktivismens form af en græsrodsbevægelse, ligesom NOAH. Gennem forløbet af Christensen og Larsens aktivisme samarbejdede de i nogle sager med folk fra NOAH, men allerede inden, de to biologer mødtes, havde Christensen forbindelser til

NOAH. Før han flyttede fra Nordjylland til Århus i 1974, havde Christensen været med til at stifte en NOAH-afdeling i Hirtshals. (Interview, 2015, s. 59) I april 1975 kort efter han var flyttet til Århus, havde han i samarbejde med NOAHs afdeling i Århus anmeldt ejeren af godset Konstantinsborg, i Brabrand, for ulovlig omgang med farlige kemikalierester, nærmere bestemt bladn (handelsnavn for insektbekæmpelsesmidlet parathion). Kemikalierne var blevet fundet opbevaret i en grusgrav, "(...) der efter vores vidende ligger inden for sikkerhedszonen for vandboringer, af hvilke der ligger en del i dette område." (Brev; NOAH Århus, 22/5-1975) I den forbindelse sendte NOAH-afdelingen i Århus, en anmodning om til Århus Kommune Vandforsyning og til Miljønævnet om deres kommentarer til Christensens anmeldelse. Ifølge Christensen var der "(...) ikke noget unormalt i det - der var mange NOAH-folk, der fandt en bladn-dunk et eller andet sted og så meldte det til politiet." (Interview, 2015, s. 60) På den måde var der ligheder mellem aktivismestrategier anvendt af NOAH og dem anvendt af Christensen og Larsen. Ligesom Jamison et al. beskriver NOAHs strategi i perioden 1969-73 (Jamison et al., 1990, s. 91), var Christensen og Larsens aktivisme også af en konfrontatorisk og ekstra-parlamentarisk form. Christensen og Larsens egen opfattelse var også, at deres aktivisme var på linje med, hvad NOAH foretog sig dog med undtagelse af den pressestrategi, som Christensen og Larsen lagde vægt på. (Interview, 2015, s. 59-60) I forlængelse deraf var der en kritik fra Larsens side af, at i NOAH, "(...) der endte det hele jo i diskussion (...) så der skete der ikke så forfærdeligt meget (...) kombinationen af Per og mig, det teoretiske og det praktiske, var god på det her område." (Interview, 2015, s. 56)

Der var flere lighedspunkter mellem kratluskernes aktivisme og Cheminova-gruppens. Først og fremmest var begge fællesskaber motiveret af en aktivisme mod industriel forurening. Cheminova-gruppen var sammen med andre aktivister involveret i en kamp mod Cheminova-fabrikkens spildevandsudledning og deponering af affald i Harboøre ved Høfde 42. (Østergaard & Madsen, 2017) I sommeren 1978 gjorde Cheminovas egen kontrollant fundet af 20 døde fugle på Limfjordens bred. Den følgende dag indsamlede to biologer yderligere 55 døde fugle, og snart derefter sendte de en anmeldelse til Miljøstyrelsen. (Wium-Andersen, 1980) Denne sag, også kendt som mågesagen, var udgangspunktet for stiftelsen af Cheminova-gruppen. Gruppen samarbejdede med fiskere i sagen blandt andet ved at politianmelde forureningen, anke sagen til Miljøstyrelsen og organisere høringer i sagen. Der var også en lighed i udfaldet af retsforfølgelse af industrier for miljøovertrædelser. Cheminova-gruppen kritiserede eksempelvis, at Cheminova-sagen, "(...) der på det tidspunkt blev betegnet som den bedst belyste miljø sag i Danmark, blev efter en yderst mangelfuld og fejlagtig behandling henlagt som værende uopklaret." (Thorhauge & Madsen, 1981, s. 71) I 1987 blev der afsagt dom i landsretten om, at Cheminova ikke kunne stilles til ansvar for forureningen, fordi deponeringen var foregået med statens tilladelse. Cheminova-gruppen blev nedsat af Biologisk Fagudvalg ved Aarhus Universitet i efteråret 1979, og i 1981 bestod gruppen af 15 medlemmer. Som tilknyttede til biologistudiet på Aarhus Universitet var der direkte forbindelser mellem Cheminova-gruppen og Christensen og Larsen. Cheminova-sagen blev omtalt gennem flere udgivelser af *NICHE*, og flere af medlemmerne i Cheminova-gruppen fik skriveplads i tidsskriftet. Blandt andet i en artikel i *NICHE* blev handlingsforløbet for sagen beskrevet (Wium-Andersen, 1980), og tidsskriftet annoncerede også for Cheminova-gruppens donationslinje. Der var også kommunikation mellem Cheminova-gruppen og Christensen og Larsen i forhold til deres aktivisme mod industriens forurening. Eksempelvis havde et medlem af Cheminova-gruppen sendt Christensen en kopi af gruppens klage til rigsadvokaten i april 1983 over behandlingen af gruppens politianmeldelse af Cheminova i 1981. (Brev; Thorhauge, 29/4-1983) Det fremgik deraf, at gruppen også havde sendt klageskriftet til pressen. I den form mindede Cheminova-gruppens og kratluskernes aktivisme i den grad om hinanden, men Christensen og Larsen var også bevidste om en svaghed i gruppens valg af målsætning, "(...) hvor Cheminova-gruppen fortsatte med den samme sag, og de måtte arbejde mere, og mere, og mere, for at få den samme provokation." (Interview, 2017, s. 71) I stedet havde Christensen og Larsens strategi "(...) helt klart været ikke at

gøre som Cheminova-gruppen (...)" ved hver gang, at én af Christensen og Larsens siger "(...) var ved at klinge af (...)", så tog de en ny sag op. (Interview, 2015, s. 58)

En del af miljøbevægelsen i Danmark i 1980'erne var også præget af en ganske anden type af miljøorganisationer end de to foregående nævnte, særligt Greenpeace. Grundlaget for den internationale miljøorganisation Greenpeace var en anti-atomkraft bevægelse i USA i 1971, der i slutningen af 70'erne tog form som en international professionel organisation med en hierarkisk opbygget ledelsesstruktur. Den første danske afdeling af Greenpeace blev oprettet i 1980, og landsorganisationen steg hastigt i popularitet i den første halvdel af 80'erne med et medlemstal på 17.000 i 1984. En væsentlig årsag til populariteten af Greenpeace var "[d]e dristige aktioner, som kommer på verdenspressens forsider." (Pedersen, 1985) Godt nok involverede Christensen og Larsens aktivisme ikke dristige aktioner på samme måde som Greenpeaces aktivisme gjorde, men der var en dyrkning af det sensationelle på lignende vis. Måden at opnå det sensationelle var dog forskellig. I forbindelse med Greenpeaces aktivisme hilste Larsen deres "(...) aktioner mod industriens forurening velkommen." (15/09-1985, *Aarhus Stiftstidende*) I forlængelse deraf fandt han det dog problematisk for Greenpeaces aktivisme, at de havde i sinde at lave deres egne analyser af forurening, idet "(...) både myndigheder og virksomheder nærmest pr. refleks afviser miljøforkæmpernes egne målinger. Det har vi også oplevet, derfor bygger vi nu vores anklager på myndighedernes eget materiale." (ibid.) De egne målinger, som Larsen havde oplevet afvist, var nogle, han foretog i forbindelse med sin allertidligste sag, der drejede sig om forurening i Århus Havn. Det var herefter, at Larsen fandt ud af, at han kunne rekvirere dokumenterne for virksomhedernes egenkontrol og kommunernes stikprøvekontrol i stedet. Så selvom Christensen og Larsen var uddannede biologer, der gav dem de faglige og tekniske kompetencer til selv at tage prøver, tog de ikke selv prøverne til bevisgrundlag. Fordi, "[h]vis vi gjorde det, var der ingen der ville tro os." (Christensen & Larsen, i: Møller, 1985, s. 77) Samtidig virkede det for Christensen og Larsen mere effektivt at holde virksomhedernes egne tal, og kommunernes tal, op i mod dem selv.

En anden side af overvejelser omkring bevisførelsen i deres argumenter var en vigtighed af troværdigheden inden for miljøaktivisme mere generelt. Som Larsen forklarede: "Hvis blot en oplysning fra en miljøaktivist er forkert, så ødelægges troværdigheden i alt, hvad man foretager sig, og andre miljøaktivister får også problemer." (15/09-1985, *Aarhus Stiftstidende*) Det var altså også med en bevidsthed om at indtrædelsen i en miljøbevægelse medførte en form for indflydelse eller påvirkning mellem de forskellige aktører i netværket af miljøbevægelsen, også selvom forbindelserne var af uformel eller løs karakter.

Kratluskernes kognitive praksis

Dette afsnit vil bringe en analyse af kratluskernes kognitive praksis. Derfor nævnes først en kort opsummering af begrebet 'kognitiv praksis'. En kognitiv praksis kan inddeles i tre dimensioner af vidensinteresser. Kosmologiske vidensinteresser som udtryk for det antagede forhold mellem natur og kultur. Teknologiske som udtryk for måder for indgriben mellem natur og kultur. Og organisatoriske som udtryk for måder for organisering af vidensproduktion og -deling. Analysen vil følge disse tre dele i nævnte rækkefølge.

Kosmologiske vidensinteresser

Som beskrevet i tidligere afsnit om baggrunden for tungmetalsaktivismen var Christensens og Larsens personlige motivationer af to ganske forskellige baggrunde. Christensens motivation var af en teoretisk karakter inspireret af diskussioner om Marxistiske teorier om videnskab og teknologi. Larsens motivation var af en mere praktisk karakter i første omgang drevet af en forargelse over sine opdagelser omkring tungmetalforurening i Danmark. Selvom Christensen og Larsen,

betragtet som individer, lod til at være motiverede af nogle forskellige former for kosmologiske vidensinteresser, var der også nogle fælles af disse vidensinteresser. Christensen og Larsen formulerede i håndbogen, at: "Man bliver imidlertid ikke kratlusker fra den ene dag til den anden. Forud ligger der en udvikling, som bygger på en lang række bevidste eller ubevidste overvejelser, erkendelser og beslutninger. Men der er ét fælles grundlag - at vi alle holder af naturen og ønsker at gøre en indsats for at beskytte den. Det har også været vores fælles udgangspunkt." (Christensen & Larsen, 1985, s. 6) Med andre ord havde Christensen og Larsen en fælles kosmologisk vidensinteresse i form af en erkendelse eller antagelse om, at naturen overordnet havde behov for beskyttelse. Allerede fra den første sag, Superfos-sagen, var den centrale kritik, som Christensen og Larsen udtrykte gennem deres aktivisme, tosidet; ved på den ene side at rette sig mod virksomheders praksis og på den anden side mod kommuners og amters forvaltning. Det, naturen havde behov for beskyttelse mod, var altså både i forhold til et produktionshensyn og et forvaltningshensyn.

En del af Christensens akademiske arbejde, der foregik samtidig med Superfos-sagen, var medredigeringen af et symposium som optakt til en Nordisk Sommeruniversitets samling med emner på dagsordenen inden for miljøadministration og natursyn. (Christensen & Rask, 1983) Formålet med symposiet var at beskrive det moderne samfunds forhold til naturen, at koble denne beskrivelse til de gældende politiske anvisninger for miljøhandling og at "(...) vurdere om forholdet til naturen i højere grad skulle være bestemmende for udformningen af de politiske recepter." (Christensen & Rask, i: Christensen & Rask, 1983, s. 2) Ifølge Christensen var én af årsagerne til, at den daværende miljølovgivning og -administration ikke slog til, det natursyn, som disse hvilede på. Fra idéhistoriske betragtninger kritiserede Christensen et natursyn, hvori 'naturen' optrådte som en kategori for det, der findes udenfor samfundet - som det andet - der dermed legitimerede en naturudnyttelse. Han argumenterede "(...) at vores opfattelse af naturen ikke er 'natur'. Naturbegrebet er snarere et begreb for den måde samfundet forsøger at begrunde sin materiale basis på." (Christensen i: Christensen & Rask, 1983, s. 9) Baseret på et sådant natursyn, kritiserede han funktionen af den daværende naturbeskyttelse som værende "(...) på den ene side at skabe rekreative områder og på den anden at opretholde et statisk billede af naturen." (Christensen i: Christensen & Rask, 1983, s. 12) For Christensen var en af de væsentligste pointer at fastholde i forhold til naturbegrebet "(...) at naturen er foranderlig og at den forandring som den de sidste mange hundrede år har været udsat for primært har været afstedkommet af de udviklingsmodi 'mennesket' presser ind over den." (Christensen i: Christensen & Rask, 1983, s. 13) Del af kratluskernes kosmologiske vidensinteresser var altså et samfundssyn, hvori samfundet hensynsløst underkaster naturen sig for produktionens skyld. Industrialiseringens forbrug og dens reduktion af naturelementer til genstande for produktion havde, ifølge Christensen, haft "[d]en foruroligende konsekvens (...) at det snarere er sådan, at naturen er blevet henvist til os mennesker end vi til den. Og hvad vil vi egentlig med denne selvforskyldte myndighed?" (Christensen i: Christensen & Rask, 1983, s. 18) Et hovedpunkt i kratluskernes kosmologiske vidensinteresser var, at samfundet havde presset naturen i forandring, og herved havde man også forårsaget et eget ansvar for at rette op på noget igen.

Teknologiske vidensinteresser

I første omgang skulle dette eget ansvar for den ovenforstående 'selvforskyldte myndighed' tages gennem administration og planlægning. Myndighederne havde et ansvar for en administrativ, forvaltningsmæssig indgriben over for industriernes forurening. Denne teknologiske vidensinteresse udviklede sig som Christensen og Larsen gennem deres kratlusker-aktivisme erfarede et stigende antal punkter, hvorpå miljøforvaltningen ikke ydede den beskyttelse, de fandt nødvendig. Til at begynde med var det dog ikke loven i sig selv, der var under kritik, for det var den, der i første omgang gjorde deres tungmetalsaktivisme mulig, og den primære kritik af myndighedernes for-

valtning af spildevand var i forhold til ikke at udføre de lovpligtige kontroller og dermed ikke at håndhæve overtrædelser af de godkendte grænseværdier for tungmetaller i spildevand.

Som udgangspunkt var Christensen og Larsens aktivisme rettet mod industriers udledning af tungmetaller og dernæst spildevand mere generelt. "En meget stor del af de forurenende stoffer, der udledes til naturen, hidrører fra industrien, enten ved at være indeholdt i de produkter der fremstilles, eller ved at være til stede i affaldsprodukterne. Industrien er imidlertid generelt uvillig over for at skulle investere i forureningsbegrænsende foranstaltninger, idet sådanne investeringer betragtes som 'uproduktive'" (Christensen & Larsen, 1985, s. 11) Christensen og Larsens kritik af industrielle virksomheders praksis indeholdte også forslag om alternativer. Christensen og Larsen foreslog i forbindelse med Superfos' udledning af gips i spildevandet at bygge et nedfældningsanlæg til rensning. Det blev også foreslået Superfos ikke at anvende den billigere, mindre 'rene' råfosfat; en praksis, der blev fulgt op på af Superfos, som beskrevet tidligere.

En væsentlig teknologisk vidensinteresse i udviklingen af Christensen og Larsens aktivisme var, at myndighedernes forvaltningsmæssige indgriben i forurening skulle være baseret på biologisk viden. Gennem beskrivelsen af udviklingen af Superfos-sagen fremgik en diskussion mellem Christensen og Larsen om typen af grænseværdier, der skulle overholdes for udledningen af tungmetaller. Ifølge Christensen og Larsen burde det være de værdier, der var biologisk vigtige. Udover en manglende indsigt og viden på miljøområdet i kommuner og amter kritiserede Christensen og Larsen også denne mangel i politiets efterforskning såvel som i retssystemets sagsbehandling. "I de få tilfælde hvor miljøforbryderne faktisk stilles for retten, ender det oftest med frifindelse eller småbøder, som overhovedet ikke står i noget rimeligt forhold til forbrydelsernes alvor og virksomhedernes økonomi, og som derfor ikke har nogen præventiv virkning overhovedet." (Christensen & Larsen, 1985, s. 12) Der var altså ifølge Christensen og Larsen et problem ved miljølovgivningen i forhold til en retsfølelse eller et princip om lighed for loven.

Fra Christensen og Larsens perspektiv var Miljøbeskyttelseslovens decentrale administrering både lovens styrke og svaghed. Det var en styrke på grund af rimeligheden i, at lade lokale myndigheder forvalte lokal miljø. Det var til gengæld en svaghed på grund af uensartethed i amternes og kommunernes miljøforvaltning - især som Christensen og Larsen erfarede, at miljøadministrationen var delvist fraværende i nogle kommuner. "Vi står altså i den helt uacceptable situation, at de mennesker vi har valgt til at tage sig af vort miljø, ikke passer deres arbejde ordentligt." (Christensen & Larsen, 1985, s. 11) Decentraliseringen af loven og manglen på biologiske fagfolk i kommunernes og amternes miljøforvaltning gav anledning til for lempelige spildevandstilladelser i forhold til, hvad Christensen og Larsen fandt biologisk forsvarligt. Christensen og Larsen erfarede, at "[e]n sådan decentralisering medfører ofte meget lempelige tilladelser, idet lokalpolitikere desværre tager mere hensyn til, hvad de tror, virksomheden synes er rimeligt, end hvad naturen kan klare." (Christensen & Larsen, i: Møller, 1985, s. 77) I tilfældet med Superfos-sagen kritiserede Christensen og Larsen også for lempelige tilladelser, hvor den beskrevne udvikling af sagen afspejlede en stramning af disse tilladelser.

En af de endelige teknologiske vidensinteresser i udviklingen af kratlusker-aktivismen var en erkendelse af Miljøbeskyttelsesloven mangelfuldhed i at udfylde en tilstrækkelig ramme for indgriben fra myndighedernes side overfor forureningsproblemerne. Christensen og Larsens kritik af Miljøbeskyttelsesloven var beskyldning om, at den var et "blålys", og at den fungerede som "(...) en Potemkin kulisser, der tilsyneladende blot er sat op for at skjule al råddenskab bag ved." (Christensen & Larsen, 1985, s. 7) Selvom Miljøbeskyttelsesloven havde været årsag til forbedringer på forskellige områder, såsom bedre rensning af spildevand tilført åer og søer og formindsket luftforurening med visse stoffer, var der stadig en del negative tendenser på miljøområdet, eksempelvis tilførslen af spildevand til havområder. "Det er således et faktum, at miljøloven ikke har

været i stand til at bremse ødelæggelserne af vort miljø. Det mest positive man kan sige er, at ødelæggelsernes stigningstakt er blevet formindsket.” (Christensen & Larsen, 1985, s. 11)

Organisatoriske vidensinteresser

Som det er blevet beskrevet, hvilede kratlusker-aktivismen på en lov- og politistrategi, hvor den primære måde at opnå viden på var at fremskaffe sagsakter af tre forskellige typer; spildevandstilladelser, virksomheders egenkontroller og kommunale stikprøvekontroller. Derudover indgik Christensen og Larsen også i forskellige forskningsmæssige og akademiske sammenhænge, hvorfra de havde særlige muligheder for at indgå i en vidensudvikling. En væsentlig del af kratlusker-aktivisme var at formidle viden, og der vil her blive lagt væk på de interessante måder, hvorpå det foregik. At gøre opmærksom på forureningssagerne var med en bevidst intention om at “(...) skabe den offentlige debat, som flytter folks holdninger og dermed påvirker politikerne.” (19/12-1985, *Center Nyt*) I forhold til måderne, hvorpå Christensen og Larsen videreformidlede deres viden, vil tre aspekter blive fremhævet; deres pressestrategi, deres udgivelse af håndbogen og deres engagement i forskellige former for foredrag og undervisning.

Christensen og Larsens pressestrategi var en vigtig måde, hvorpå de var succesfulde i at sprede deres vidensinteresser. Pressestrategien var vigtig i kratluskerens arbejde, idet, som Christensen og Larsen forklarede, at de “(...) på kort sigt ikke nærer de store illusioner om at komme igennem med vore sager hverken i det administrative system eller i retssystemet. Målet er derfor at få ændret disses praksis på længere sigt. Det kan man efter vores mening bedst opnå ved at få skabt en folkelig opinion imod miljøforbryderne, såvel de private som de offentlige. Til dette formål er pressen et udmærket instrument - måske det eneste.” (Christensen & Larsen, 1985, s. 115) På den måde kunne de miljøsager, de ellers havde tabt i retsmæssig forstand, blive til de vigtigste sager, fordi de gennem pressedækning og miljøpolitisk arbejde kunne vise hullerne i systemet, altså, direkte udtrykte særligt deres teknologiske vidensinteresser.

Pressestrategien fungerede ved at opnå pressedækning på to forskellige måder; selv at skrive artikler, kronikker og læserbreve, og at formidle informationer gennem journalister ved fagblade, aviser, radio og tv. Dog med videnskabelige tidsskrifter som det mindst relevante medie i kratlusker-sammenhænge, idet disse er “(...) oftest kun tilgængelige for mennesker med en akademisk baggrund, og det kræver i langt de fleste tilfælde lang tids forskning, før en artikel kan blive optaget.” (Christensen & Larsen, 1985, s. 115) Ifølge Larsen var de også af den opfattelse, “(...) at det er begrænset, hvad det betyder at skrive videnskabelige og halvvidenskabelige artikler. Men kommer vi ud i pressen, så er der tusindvis af mennesker, der hører om de her ting. Det, vi foreløbig må gøre, er at gøre folk forargede.” (Pedersen, 1984, s. 6) Derfor var den væsentligste del af pressedækningen af en miljøsag, ifølge Christensen og Larsens kratlusker-strategi, den, som blev formidlet gennem professionelle journalister ansat ved nyhedsmedier. For en eksplicit del af deres pressestrategi var, “(...) at nyheder er en handelsvare med en salgsværdi, hvis størrelse dels afhænger af emnets popularitet i befolkningen, dels af sensationsgraden.” (Christensen & Larsen, 1985, s. 119)

Larsen forklarer, at “(...) det vi gjorde, vi sendte nemlig ikke bare pressemeddelelser - vi lavede en pressemeddelelse, som altid var lidt hård i filten - men så fik de også de dokumenter, som vi havde, så de selv kunne overbevise sig selv.” (Interview, 2015, s. 60) Christensen og Larsens sprogbrug er her værd at bemærke i forbindelse med pressen. De gik til kanten sprogmæssigt og satte meget firkantede eller grove ord på, eksempelvis at de beskyldte miljøbeskyttelsesloven for at være et “blålys”. (Christensen & Larsen, 1985, s. 10) Eller, at det var “pløk åndssvagt” at tolke koncentration og timemængde som årsgennemsnit i Superfos’ udledningstilladelsen. (Bendixen et al., 1982, *NICHE*, 3(3), s. 280) Det var altså ikke et traditionelt akademisk ordforråd, der blev brugt

i formidlingen, tværtimod. Christensen og Larsen var bevidste omkring deres rolle i medierne som uafhængige biologer. "Der er nok ingen tvivl om, at begrebet 'Århus biologerne' har en større plads i folks bevidsthed end et reelt kendskab til, hvad det egentlig er vi går rundt og laver." (Christensen & Larsen, 1985, s. 119) En del af denne rolles effekt var som billede på "(...) den lilles kamp imod de store, manden på gulvet mod den store grimme kapitalist." (Christensen & Larsen, 1985, s. 119) De var eksempelvis bevidste om ikke at deltage i partiarbejde, mens de foretog kratlusker-aktivisme, fordi det i deres øjne ville underminere deres indsats. Men der var også en ulempe ved denne rolle, idet Christensen og Larsen mente, at: "Uheldigvis får vi derved en slags ekspertstatus og det er heller ikke heldigt, for i princippet burde alle, partimedlemmer og græsrodsaktivister, kunne lave det, vi gør." (Pedersen, 1984, s. 5)

Christensen og Larsen havde oplevet "meget lydhørhed i pressen" i forbindelse med deres kratlusker-aktivisme. (19/12-1985, *Center Nyt*) Dette skyldtes blandt andet, at Christensen og Larsen opbyggede gode forhold til forskellige journalister over tiden. Som Larsen forklarer, "(...) fordi vi virkelig servicerede vores journalister - så havde vi en utrolig goodwill - ikke bare blandt de etablerede, men også blandt den nye generation af journalister." (Interview, 2015, s. 68) At servicere sine journalister involverede flere aspekter; blandt andet at skrive korte, klare og præcise pressemeddelelser, at vedlægge en form for dokumentation for ens påstand, ikke at bombardere journalister med pressemeddelelser og at bygge kontakter op til journalister ved at stå til rådighed, når de efterspurgte et interview. (Christensen & Larsen, 1985) Christensen og Larsen fik også forbindelser til journalister på andre måder blandt andet ved, at Christensen og Larsen var undervisere på Journalisthøjskolen to efterår i træk. (Interview, 2015, s. 67)

Man kan betragte det som en udvikling i deres organisatoriske vidensinteresser, at Christensen og Larsen begyndte at indgå i flere former for formidlings- og også undervisningssammenhænge. Eksempelvis begyndte Christensen og Larsen at komme ud i mange sammenhænge, ikke bare virksomheder, som Christensen forklarer, at de "(...) var også ude og holde foredrag for sådan nogle skolelæreruddannelsessteder, hvor man så skulle vise børnene, hvordan de skulle gå ud og lave kratlusker-sager og undersøge deres eget rensningsanlæg, vandværker i kommunen, osv. Sådan noget formulerede vi også strategier for sammen med lærerne." (Interview, 2015, s. 63) Endvidere formidlede Christensen og Larsen hver deres miljøperspektiver videre på gymnasie- og universitetsniveau gennem deres senere individuelle karrierer.

Der var bevidst ikke tale om at starte en kratlusker-forening, for det var Christensen og Larsens teamwork, der var særligt produktivt, hvor Christensen udfyldte et mere teoretisk og Larsen et mere praktisk aspekt. At udgive håndbogen og indgå i mange forskellige former for undervisning og formidling var i stedet forsøg på "(...) at gøre kratluskeri til en strategi." (Interview, 2015, s. 64) De prøvede at få lokale grupper til at tage deres egne sager op rundt omkring, hvilket dog havde vist sig svært. (Pedersen, 1984, s. 6) Dermed kom Christensen og Larsen til en anerkendelse af, at: "Arbejdet med at påvirke politisk holdning hos folk og politisk vilje hos politikere kræver mere end 2 mand. Der skal en helt anderledes bred, politisk græsrodsbevægelse til." (19/12-1985, *Center Nyt*) Her kan håndbogen ses som en måde at forsøge at opnå dette på. I sin form var den en opfordring til at individuelle borgere også skulle have en rolle at spille i det offentlige miljøforvaltning, som undersøgende og kritiske.

Den kognitive praksis

I udførslen af en bevægelses aktivisme vil de tre typer af vidensinteresserne ikke være adskilte sådan, som de er blevet gennemgået her, men de vil være integrerede i én samlet kognitiv praksis. En sammensmeltningen af de forskellige vidensinteresser, der er blevet beskrevet, vil udgøre det, der her kaldes kratluskernes kognitive praksis. Det er blevet forsøgt vist, at Christensen og Larsen

gennem en succesfuld presse- og formidlingsstrategi formede, på den ene side, en ny social identitet for biologen, der involverede sig i samfundet. På den anden side formede de også en ny social identitet for borgeren som kratlusker. Særligt håndbogen, som samling på den viden Christensen og Larsen producerede i forbindelse med deres spildevandsaktivisme, kan betragtes som et forsøg på at demokratisere miljøforvaltning. Kratluskernes kognitive praksis rettede et fokus mod en mangel på lighed over for loven i miljøsager. I flere tilfælde kritiserede de retsforfølgelsesprocessen i miljøsager; “[h]vis det drejer sig om en skattesag, så giver man både en bøde og foretager konfiskation af gevinsten, i miljøsager giver man blot en bøde, der endda er latterligt lille.” (Pedersen, 1984, s. 7) En væsentlig del af kratluskernes kognitive praksis var netop at fremstille Miljøbeskyttelseslovens mange huller i medierne til skue for den brede befolkning.

I et bredere perspektiv af udviklingen af miljølovgivningen i Danmark, og forholdet mellem stat og individ på det område, skriver politisk historiker Mogens Rüdiger, at: “Miljøområdet er et af de sidste områder, der er draget ind under velfærdsstatens regulerende hænder. Det adskiller sig fra de fleste andre politikområder ved at være begyndt med en omfattende bemyndigelseslovgivning, hvilket vil sige, at den detaljerede regulering blev overladt til ministeren og de lokale myndigheder. Det måtte give og giver stadig konflikter, idet ligheden over for loven – både når det gælder tilladelser og kontrol – i sidste ende bliver afhængig af ankemulighederne.” (Rüdiger, 2004, s. 171) Christensen og Larsen oplevede i sammenhæng med flere forskellige miljøsager at blive vurderet som ikke-klageberettiget. I forlængelse heraf omtalte Christensen i et interview med *Naturkampen* ønsket om en demokratisering af miljøsager fra bunden af ankesystemet og op. (Pedersen, 1984) I 1979 da Superfos’ udledningstilladelse blev givet af Vejle Amt, var Danmarks Naturfredningsforening og Danmarks Sportsfiskerforbund blevet vurderet ikke-klageberettigede af Miljøstyrelsen og stadfæstet af Miljøankenævnet. De to foreninger blev imidlertid gjort berettigede til generelt at klage i miljøsager fra starten af 80’erne. I forhold til denne ændring af ankesystemet, hvor disse to foreninger var blevet gjort til klageberettigede i miljøsager, sagde Christensen: “Det er en form for demokratisering fra oven. Det betyder, at man skal være medlem af disse organisationer for at have indflydelse. Vi mener, at indflydelsen skal ned til den enkelte borger, så man kan se, at alle mennesker er i stand til at tage del i de her afgørelser.” (Pedersen, 1984, s. 7) Denne del af kratluskernes kognitive praksis kan betragtes som en form for udvikling af ‘citizen science’, hvor kratluskerne lagde op til, at en ellers videnskabeligt/teknisk afgørelse, skulle gøres til en folkelig afgørelse.

‘Cultural appropriations’ af kratluskernes vidensudvikling

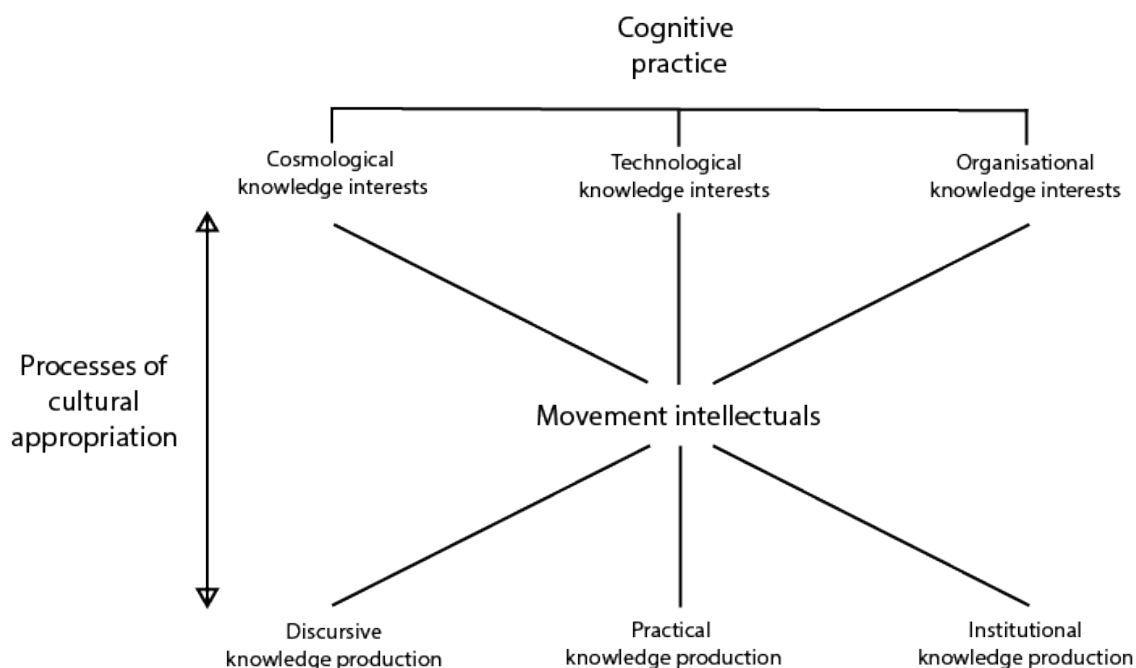
På trods af, at dette afsnit er placeret i enden, forholder det sig ikke sådan, at disse processer af ‘cultural appropriations’ først finder sted til sidst. Det er processer, der foregår løbende mellem ‘movement intellectuals’ og deres berøringsflader, når disse ‘movement intellectuals’ interagerer med folk uden for den tilhørende bevægelse. Det er processer, hvor deres vidensinteresser kan overgå til andre etablerede områder for vidensproduktion, såsom universiteter, erhvervsliv og offentlige myndigheder. Begrebet kan derfor bruges til at forklare måderne, hvorpå den kognitive praksis af Christensen og Larsens kratlusker-arbejde kunne have indflydelse på anden praksis og viden derindefor, såsom hos industrien, offentlig miljøforvaltning og universiteter.

Fra teori afsnittet om kognitiv praksis blev det beskrevet, hvordan kosmologiske vidensinteresser kan påvirke vidensproduktion på et diskursivt niveau; måden hvorpå, der tales om noget. Teknologiske vidensinteresser kan ses påvirke vidensproduktion på et praktisk niveau; ændre måden noget bruges på. Og organisatoriske vidensinteresser kan påvirke vidensproduktion på et institutionelt niveau; påvirke måden noget struktureres på. Figur 1 fra teori afsnittet er gengivet her for

klarhedens skyld. Idet de tre typer vidensinteresser ikke er adskilte komponenter af en aktivisme-handlinger, vil processerne af 'cultural appropriation' heller ikke foregå som separate 'appropriations' men som en sammenblanding. En adskillelse vil her alligevel forsøges.

Kratluskernes forskellige formidlingsstrategier kan betragtes som måder, der særligt gav muligheder for 'cultural appropriations' af dele af deres kognitive praksis. I den forbindelse var tidskriftet *NICHE* og anvendelsen af dette i starten af Superfos-sagen til at formidle deres viden én af måderne for en 'cultural appropriation' proces af kratluskernes kognitive praksis. Man kan sige, at noget miljøaktivistisk blev 'appropriated' ved at lade det indgå i mere traditionelle sammenhænge for universitetspraksis, såsom tidsskrifter. Derudover var Christensen og Larsens pressestrategi en måde, hvorpå deres kognitive praksis blev 'appropriated'. At der foregik en 'cultural appropriation' gennem pressestrategien kan være med til at forklare, hvorfor Superfos ændrede sin holdning i løbet af sagen. Gennem pressestrategien var kratluskernes kosmologiske og teknologiske vidensinteresser blevet effektivt delt i pressen, hvorved måden at tale om Superfos' forureningsproblemer i offentligheden forandredes. Derigennem ændredes Superfos' måde at tale om forureningen på - at 'Superfos rydder op', og 'Superfos genbruger' - samtidig ændredes Superfos' praksis også, som en 'appropriation' af forbunde teknologiske vidensinteresser med måden at bruge spildproduktet som en ny ressource. Det var således ikke en 'appropriation' direkte fra kratluskerne til Superfos, men med et mellemlid bestående af en folkelig opinion. Udover kratluskernes pressestrategi kan udviklingen af deres bredere formidlingsstrategi og udgivelsen af håndbogen også betragtes som del af en proces for 'cultural appropriation' af kratlusker-aktivismen. Håndbogen som en måde at sammenfatte deres egen kognitive praksis på, sådan at andre kunne følge den, hvor bogformatet - der er en væsentlig del af etablerede vidensformater - faciliterede en 'cultural appropriation' af kratluskernes miljøaktivisme til borgere.

Christensen og Larsen var konfrontatoriske i deres kratlusker-aktivisme, i måden hvorpå de gjorde opmærksom på deres vidensinteresser. Der skete dog en udvikling i deres aktivismestrategi, hvor det konfrontatoriske blev reduceret gennem sagernes forløb. Denne udvikling kan se afspejlet eksempelvis i aftalen Christensen og Larsen valgte at indgå med Sønderhald Kommune om alligevel at undlade af politianmelde kommunen. Udviklingen kan også ses gennem det samarbejde, som Christensen og Larsen valgte at indgå i med virksomheden Nordisk Wavin. Der var en stigende grad af samarbejde med de parter, som ellers var modstanderne for Christensen og Lar-

sens aktivisme. Denne overgang fra mindre konfrontation til mere samarbejde kan forklares som en form for anerkendelse fra Christensen og Larsens side af, at det var tid til, ikke så meget at være konfrontatorisk, men mere samarbejde for at skabe forandringer. Som udtryk for at nogle af kratluskernes vidensinteresser var blevet succesfuldt 'appropriated', og at Christensen og Larsen var på vej fra en outsider-status til en insider-status. Denne udvikling for kratluskerne kan også betragtes som del af en bredere tendens, hvor der siden 70'erne er sket et skift i miljøbevægelsens aktivismeformer "(...) from highly visible protest to lobbying and 'constructive engagement' with governments and corporations, much of which is publicly invisible but which, no less than more public forms of protest contests established economic and social relationships (...)." (Rotes, 2004, s. 611) Så selvom kratluskerne blev mindre konfrontatorisk over tid, betød det ikke nødvendigvis, at de ikke længere udfordrede både myndigheder og industri.

I en videre udvikling blev forvaltningsgrundlaget for det danske vandmiljø udvidet. Først havde NPO-handlingsplanen fra 1985 specifikt til formål at begrænse udledningen af nitrat og fosfor til både grundvand og overfladevand og rettede sig primært mod landbruget og deres gødningsmetoder. Vandmiljøplan I fra 1987 rettede sig i stedet primært mod industriens udledning af spildevand og mod en udbygning af rensningsanlæggene i Danmark. Udbygningen af rensningsanlæggene i Danmark medførte umiddelbart en effektiv rensning af både by- og industrispildevand. (Sand-Jensen, 2013) I forhold til udledningen af tungmetaller til det danske vandmiljø blev denne også mindsket, efter der blev foretaget reguleringer i forhold til salg, import og fremstilling af produkter indeholdende kviksølv eller cadmium. Eksempelvis skønnedes det, at udledningen af kviksølv til vandmiljøer blev halveret i perioden fra 1982 til 1992 i Danmark. (Riemann, 2006)

Som beskrevet, nåede Christensen og Larsens egen kratluskeri en naturlig ende, idet aktivismen havde fungeret som et fritidsarbejde, og efterhånden tog deres karrierer og liv form i andre retninger. De tog imidlertid begge deres erfaringerne gjort sig som kratluskere med sig. Et senere særligt interessant aspekt ved kratlusker-aktivismen og formerne for 'cultural appropriation' af aktivismens vidensudvikling var måderne, hvorpå den kom til at indgå i en akademisk praksis gennem Christensens videre karriere. Denne udvikling af 'cultural appropriation' var særligt af kratluskernes teknologiske vidensinteresser.

Miljøforebyggelse og udviklingen af 'renere teknologi'-strategier

I et interview med *Naturkampen* konkluderede Christensen efter hans og Larsens kratlusker-aktivisme, at det var: "(...) nødvendigt at finde en ny strategi for teknologivurdering, hvor man inddrager alle de kvalitative aspekter: økologi, levevilkår, etik osv." (Pedersen, 1984, s. 7) Det var blevet klart for Christensen, at det var nødvendigt med et skift i teknologiske vidensinteresser fra et fokus på 'afsløring af miljøforbydelser' til et fokus på 'miljøforebyggelse'. Som beskrevet i forbindelse med Superfos-sagen, var der her diskussioner om Superfos' anvendelse af 'urene' råstoffer. I den forbindelse kan Christensen og Larsens kratlusker-aktivisme betragtes som del af en tidlig diskussion om miljøforebyggelse i Danmark.

I 1985 blev Christensen fuldtidansat hos Faggruppen for Teknologi og Samfund (FaTS) ved det Teknisk-Naturvidenskabelige Fakultet ved Aalborg Universitets Center; en faggruppe etableret af Jens Müller i 1982 som lektor med 18 undervisningsassistenter tilknyttet, hvor Christensen var én af dem fra starten. I forhold til Christensens kratlusker-aktivisme og hans nye arbejde forklarede han i et interview med universitetscenterets interne blad, at "(...) opgaverne kan ikke skilles. Kratluskeriet har givet god empirisk erfaring til forskning og undervisning." (19/12-1985, *Center Nyt*) En del af arbejdet i FaTS var at udvikle et samfunds-fagligt element til basisuddannelsen for ingeniører. Dette blev først og fremmest gjort i 1984 gennem en grundbog, *Samfundets teknologi - Teknologiens samfund*, af Müller, Remmen og Christensen, der satte retningen mod en "helheds-

orienteret teknologi-teori”, hvori “(...) det nogenlunde kendte begreb ‘teknologivurdering’ blev suppleret med begrebet ‘samfundsvurdering’, dvs. vurdering af de samfundsmæssige betingelser for teknologiudviklingen.” (Müller & Remmen, i: Handberg et al., 2014, s. 21) I den nye teknologi-vurdering, som Christensen talte om, skulle der altså sættes betingelser for teknologisk udvikling ud fra samfundsmæssige vurderinger. Faggruppen formerede sig gennem 80’erne og efterhånden opstod der nye undergrupper - én af dem var Gruppen for Renere Teknologi.

Sidst i 80’erne var Christensen, sammen med Arne Remmen, med til at danne forskningsmiljøet Gruppen for Renere Teknologi ved Institut for Samfundsudvikling og Planlægning ved Aalborg Universitetscenter. Dette nye forskningsmiljø satte fokus på stof- og energiomsætning i samfundet, og ifølge Remmen havde gruppen “(...) netop fokus på at forlade “kratlusker” positionen og at følge ressourceforbrug og forurening helt ind til kilden.” (Remmen i: Handberg et al., 2014, s. 41) Christensen beskriver selv, at “(...) det, vi lavede oppe på Aalborg Universitet efterfølgende de år, som vi kaldte ‘renere teknologi’-strategi for virksomhederne, var, hvor vi gik ind og stillede spørgsmål ved om man kunne gøre de her ting, som virksomhederne gjorde, på en anden måde. Så man slet ikke skulle til at rense op og lave rensningsanlæg og sådan noget, men at man kunne forebygge, at det skete.” (Interview, 2015, s. 62) Med ‘renere teknologi’ som forskningsbegreb blev sat en retning for teknologien, hvor den skulle udvikles, så den ikke var kilde til forurening. Forurening fra industrien skulle undgås gennem ændringer blandt andet i brugen af råstoffer og materialer, i design af maskineriet og i styringen af produktionen. For at kunne opnå sådanne ændringer måtte man arbejde mere *med* industrierne end *mod* industrierne.

En sådan anfægtelse af virksomhedernes teknologivalg var ikke en mulighed gennem rammerne af Miljøbeskyttelsesloven fra 1973, for “[m]an kunne kun stille krav til foranstaltninger, når affaldsstrømmene kom ud af virksomheden (skorstene, renselanlæg, etc.).” (Christensen, 2002, s. 57) I en bredere ramme blev udviklingsplaner for ‘renere teknologi’ dog indført i miljølovens tekst i 1986, og i 1991 blev ‘renere teknologi’ det bærende princip i den nye Miljøbeskyttelseslov fra det år. (Nielsen & Remmen, i: Arler, 2002) Det skal ikke forstås sådan, at Christensen og Larsen forårsagede sådan en udvikling, men pointen er, at Christensens akademiske retning i en vis grad hængte sammen med hans involvering i en miljøbevægelse. Dette kommer til syne ved at have analyseret kratluskernes aktivisme med en kognitiv tilgang.

Konklusion

Spørgsmålene om hvordan og hvorfor en *Håndbog for kratluskere* blev til i midt 80’erne vil kunne gribes an på mange forskellige måder. I dette projekt er det blevet valgt at svare herpå med et udgangspunkt i ‘social movement’ teori med en kognitiv tilgang. Valget blev gjort med et ønske om at skabe en social forståelse af vidensproduktion. I en sådan tilgang var håndbogen en af måderne, hvorpå de individuelle ‘movement intellectuals’, Christensen og Larsen, genformede en del af miljøbevægelses kognitive identitet i 1980’ernes Danmark.

At have analyseret kratluskene, Christensen og Larsen, som ‘movement intellectuals’ udøvende en kognitiv praksis som del af 80’ernes miljøbevægelse har fremvist forskellige dimensioner af vidensudvikling ved deres miljøaktivisme. Projektet har beskrevet Christensen og Larsen som del af en bredere fagkritisk bevægelse fra 70’erne, og hvordan tidsskriftet *NICHE* spillede en væsentlig rolle i forhold til Christensen og Larsens muligheder for at udføre kratlusker-aktivismen. Det er blevet forsøgt vist, at Christensen og Larsen på flere områder ikke var unikke, ved at beskrive det bredere netværk af miljøbevægelsen, de indgik i, og rollen af de forskellige forbindelser. Mange af de vidensinteresser, som Christensen og Larsen ytrede og handlede ud fra, var nogle de også delte med andre aktivister på det tidspunkt. Samtidig er det blevet beskrevet, at kratluskernes

kognitive identitet opstod som en kombination af Christensens mere teoretiske vidensinteresser og Larsens mere praktiske. Det er netop den hybride identitet, der opstår som kombinationen af de forskellige konkrete vidensinteresser, der er blevet forsøgt vist her i projektet, som den særegne aktivisme, der kom til udtryk gennem *Håndbog for kratluskere*. Det er blevet argumenteret for, at kratlusker-aktivismen var en form for 'citizen science', hvor borgere blev opfordret til og undervist i at involvere sig i myndighedernes administration af vandmiljø. At denne del af kratluskernes kognitive praksis ikke er blevet optaget i samme grad som andet, hænger med god sandsynlighed sammen med graden af ekspertise, der over tiden blev del af den offentlige miljø-administration. Gennem tiden, hvor Christensen og Larsen agerede som kratluskere, kan man se, hvordan sagsakterne for industriens spildevandsgodkendelse voksede i længde og omfang. På en måde var Christensen og Larsens kratlusker-aktivisme med til at skubbe til en udvikling af miljøbevægelsen i en mere professionaliseret retning. Som miljøadministrationen er blevet mere omfattende, er det til dels blevet sværere for borgeren at kunne tage del deri.

Historien om ferskvandsforurening i Danmark er, ifølge ferskvandsbiolog Kaj Sand-Jensen, "(...) fortællingen om altid at være for sent ude og aldrig tage det sidste, afgørende skridt." (Sand-Jensen, 2013, s. 49) Gennem dette projekts fremstilling af Superfos-sagen har der også optrådt en modvilje mod miljøhensyn fra både myndighedernes og virksomheders side, ofte begrundet med et økonomisk-produktivt hensyn. Derefter har projektet vist en interessant drejning i presseomtalen af Superfos-sagen, hvor en holdningsændring startede hos Superfos. Superfos begyndte at ændre praksis ved at genanvende sit spildprodukt og forsøgte at tage et ansvar gennem en ny kommunikationsstrategi. Det er blevet argumenteret for, at Christensen og Larsens involvering i Superfos-sagen skabte en 'cultural appropriation' af deres vidensinteresser gennem deres pressestrategi; en 'appropriation' af deres vidensinteresser, først, til en folkelig opinion, derfra en 'appropriation' til Superfos' praksis på baggrund af den folkelige opinion. Med et argument om processer af 'cultural appropriation' af kratluskernes kognitive praksis har projektet derudover forsøgt at fremhæve et interessant aspekt i forhold til udviklingen af spørgsmål om forureningsforbyggelse i Superfos-sagen og Christensens efterfølgende forskning i og forvaltning af 'renere teknologi'. Denne videreførsel af vidensinteresser afspejler en måde, hvorpå en vidensudvikling som del af en miljøbevægelse blev ført ind i en akademisk praksis.

Som beskrevet i en kognitiv tilgang, vil bevægelser 'leve og dø', hvorved den kognitive praksis ophører med at eksistere, idet den spalter sig i sine dele af vidensinteresser, som enten er blevet optaget eller afvist af etablerede praksisser for vidensproduktion. Dette går igen for kratluskernes kognitive praksis. At en bevægelse i termer af en kognitiv praksis ikke kan fortsætte med at eksistere i ubestemt tid hænger sammen med centraliteten af 'movement intellectuals' i teorien; altså menneskers roller i vidensudvikling fremfor institutioner eller andre typer organisatoriske strukturer. Derfor kan professionalisering og institutionalisering af en bevægelse i den forbindelse ses som en nødvendig del af bevægelsens succes i at påvirke det etablerede.

Gennem projektet er der blevet lagt vægt på kratluskernes organisatoriske vidensinteresser. Christensen og Larsen havde en faglig baggrund, der på den ene side gav dem mulighed for at indgå i nogle vidensudviklinger, de ellers ikke ville have kunnet; en form for intern kvalificering for kratlusker-aktivismen. På den anden side gav den faglige baggrund dem en ekspertstatus, eller mere præcist en modekspertstatus, i pressen; en form for ekstern kvalificering. Denne status fik de særligt ved at anvende medierne som et middel til magt. På baggrund af dette projekts analyse og diskussion kunne man derfor foreslå at fremhæve idéer om medie- eller pressestrategi i blandt organisatoriske vidensinteresser i den teoretiske ramme for en kognitiv tilgang til 'social movements'.

Litteratur

Publiceret materiale

Aastrup, Peter, Bendixen, Finn, Christensen, Jens Tang, Christensen, Per, Christiansen, Kent, Kristensen, Peer Høgsberg, Larsen, Vagn Juhl, Olesen, Niels Skov, Simonsen, Jørn L. & Sørensen, Poul Møller (1980) "Om NICHE", *NICHE*, 1(4), s. 1.

Aastrup, Peter, Christensen, Jens Tang, Christensen, Per, Christiansen, Kent, Larsen, Vagn Juhl, Olesen, Niels Skov & Sørensen, Poul Møller (red.) (1982) tema: Superfos A/S, Fredericia - en dansk industri, *NICHE*, 3(1) s. 1-66 (bilag; s. 67-113).

Agger, Peder & Asmussen, Kaj (1979) "Aktive jyske biologer: Interview med tre af initiativtagerne til foreningen", *Naturkampen*, nr. 14, s. 6-7.

Arler, Finn (red.) (2002) *Humanøkologi*, Aalborg Universitetsforlag.

Bendixen, Finn, Christensen, Jens Tang, Christensen, Per, Kristensen, Peer Høgsberg, Larsen, Vagn Juhl, Olesen, Niels Skov & Aastrup, Peter (1980) "Om NICHE", *NICHE*, 1(1/2), s. 1-3.

Bendixen, Finn, Christensen, Per, Christiansen, Kent, Larsen, Vagn Juhl, Nielsen, Hans Jørgen, Olesen, Niels Skov, Rask, Nanna & Sørensen, Poul Møller (1982) "Superfos-sagen - endnu engang!", *NICHE*, 3(2), s. 196-203.

Bendixen, Finn, Christensen, Per, Christiansen, Kent, Larsen, Vagn Juhl, Nielsen, Hans Jørgen, Olesen, Niels Skov, Rask, Nanna & Sørensen, Poul Møller (1982) "Superfos-sagen - endnu engang!", *NICHE*, 3(3), s. 279-280.

Bendixen, Finn (2014) "Portræt af professoren som ungt menneske", i: Handberg et al. (red.) *Mod det vi ikke kender - et festskrift til Per Christensen*, Forlaget NICHE og Aalborg Universitet, s. 6-11.

Christensen, Per (1983) "Om naturbegrebet", i: Christensen & Rask (red.) *Miljøadministration og natursyn*, Arbejdspapirer fra NSU nr. 17, Aalborg, s. 7-18.

Christensen, Per & Larsen, Vagn Juhl (1985) *Håndbog for kratluskere - hvordan man afslører en miljøforbryder*, NICHE.

Christensen, Per & Larsen, Vagn Juhl (1985) "Sådan afslører man miljøforbrydere", i: Lars Møller (red.) *Den økologiske udfordring*, Københavns Bogforlag, s. 76-84.

Christensen, Per & Nielsen, Eskild Holm (2002) "Opbygningen af miljøadministrationen", i: Arler (red.) *Humanøkologi*, Aalborg Universitetsforlag, s. 47-64.

Christensen, Per & Rask, Nanna (red.) (1983) *Miljøadministration og natursyn*, Arbejdspapirer fra NSU nr. 17, Aalborg.

Christensen, Per & Rask, Nanna (1983) "Introduktion", i: Christensen & Rask (red.) *Miljøadministration og natursyn*, Arbejdspapirer fra NSU nr. 17, Aalborg, s. 2-6.

della Porta, Donatella & Diani, Mario (1999) *Social Movements: An Introduction*, Blackwell Publishing, 2. udg. 2006.

Engberg, Jens (1999) *Det Heles Vel*, Miljøkontrollen; Københavns Kommune.

Eyerman, Ron & Jamison, Andrew (1991) *Social Movements: A Cognitive Approach*, Polity Press.

Gamson, William A. (2004) "Bystanders, Public Opinion, and the Media", i: Snow, David A., Soule, Sarah A. & Kriesi, Hanspeter (red.) (2004) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2. udg. 2007, s. 242-261.

Handberg, Sussi, Nielsen, Eskild Holm, Kørnøv, Lone & Larsen, Vagn Juhl (red.) (2014) *Mod det vi ikke kender - et festskrift til Per Christensen*, Forlaget NICHE og Aalborg Universitet.

Hård, Mikael & Jamison, Andrew (2005) *Hubris and Hybrids: A Cultural History of Technology and Science*, Routledge.

Jamison, Andrew (2002) "Fra miljøbevægelse til miljøinstitutioner", i: Finn Arler (red.) *Humanøkologi*, Aalborg Universitetsforlag, s. 31-46.

Jamison, Andrew (2003) "The Making of Green Knowledge: The Contribution from Activism", *Futures*, 35(7), 703-716.

Jamison, Andrew (2006) "Social movements and science: Cultural appropriations of cognitive praxis", *Science as Culture*, 15(01), 45-49.

Jamison, Andrew, Eyerman, Ron, Cramer, Jacqueline & Læssøe, Jeppe (1990) *The Making of the New Environmental Consciousness: A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands*, Edinburgh University Press.

Larsen, Vagn Juhl (1981) "Tungmetalforurening i Danmark - en trussel imod os alle", *Natur og Miljø*, udgivet af Danmarks Naturfredningsforening, 8(3), s. 17-20.

Larsen, Vagn Juhl (2014) "Kratluskerne - to havkatte i et hyttefad", i: Handberg et al. (red.) *Mod det vi ikke kender - et festskrift til Per Christensen*, Forlaget NICHE og Aalborg Universitet, s. 12-19.

Lehtinen, Ari Aukusti (2006) "'Green waves' and globalization: A Nordic view on environmental justice", *Norsk Geografisk tidsskrift - Norwegian Journal of Geography*, 60 (1), pp. 46-56.

McCormick, John (1989) *Reclaiming Paradise: The Global Environmental Movement*, University of Indiana Press.

Müller, Jens & Remmen, Arne (2014) "Samfundets teknologi - vi fik enderne til at mødes", i: Handberg et al. (red.) *Mod det vi ikke kender - et festskrift til Per Christensen*, Forlaget NICHE og Aalborg Universitet, s. 20-25.

Møller, Lars (red.) (1985) *Den økologiske udfordring*, Københavns Bogforlag.

- Nielsen, Torkel Gissel & Pedersen, Britta (2006) "Forurening" i: Fenchel, Tom (red.) *Naturen i Danmark: Havet*, Gyldendal, s. 453-470.
- Nielsen, Eskild Holm & Remmen, Arne (2002) "Renere teknologi som miljøstrategi og virkemiddel", i: Arler (red.) *Humanøkologi*, Aalborg Universitetsforlag, s. 115-138.
- Nørretranders, Tor & Sørup, Per (1976) "Leder", *Naturkampen*, nr. 1, s. 3.
- Pedersen, Hans (1984) "Danmarks mindste miljøbevægelse", *Naturkampen*, nr. 34, s. 5-7.
- Pedersen, Hans (1985) *Grønne grene: Miljøbevægelse i Danmark*, Kolding Højskoles forlag.
- Redegørelse om Superfos-koncernens miljøforhold* (1984) Miljøstyrelsen.
- Riemann, Bo (2006) "Beskyttelse og fremtid" i: Fenchel, Tom (red.) *Naturen i Danmark: Havet*, Gyldendal, s. 471-476.
- Riisgård, Hans Ulrik (1983) "Superfos og tungmetaller i Lillebælt", *Kaskelot*, nr. 54, s. 2-23.
- Ringgaard, Jørgen (1983) "Humanøkologi - På vej mod en ny orientering?", i: Christensen & Rask (red.) *Miljøadministration og natursyn*, Arbejdsrapporter fra NSU nr. 17, Aalborg, s. 66-71.
- Rootes, Christopher (1999) "Environmental movements: From the local to the global", *Environmental Politics*, 8 (1), 1-12.
- Rootes, Christopher (2004) "Environmental Movements" i: Snow, David A., Soule, Sarah A. & Kriesi, Hanspeter (red.) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2. udg. 2007, 608-640.
- Rüdiger, Mogens (2004) "Planlægning for miljø", *Statens synlige hånd: Om lovgivning, stat, og individ i det 20. århundrede*, i serien *Magtudredningen*, Århus Universitetsforlag, s. 159-171.
- Røjel, Jørgen (1990) *Fra anarki til hysteri: Dansk miljøpolitik 1960-90*, Samleren.
- Sand-Jensen, Kaj (2013) "De ferske vandes forurening" i: Jørgensen, Ole (red.) (2013) *Naturen i Danmark: De ferske vande*, Gyldendal, s. 47-68.
- Superfos A/S (1982) *Superfos og Fredericia*, folder udgivet af Superfos A/S' Informationsafdeling, Vedbæk.
- Thorhaug, Gert & Madsen, Flemming (1981) "Om Cheminovasagens udvikling", *NICHE*, 2(1), s. 71-76.
- Wium-Andersen, Søren (1980) "Når havet sletter alle spor bliver retsbevidstheden til en død sild", *NICHE*, 1(4), s. 48-56.
- Østergaard, Jens & Madsen, Flemming Højgaard (2017) *Fisk kan ikke tale - En fiskers kamp mod Cheminovas forurening*, Forlaget Rebild.

Nyhedsartikler

Dato	Avis	Overskrift
1981-07-09	Jyllands-Posten	Mange danske farvande er alvorligt forurenet - forsker retter skarp kritik mod miljøpolitikken
1982-02-18	Fredericia Dagblad	Kommunen meldt til politiet for ikke at stoppe Superfos (fortsat s. 6 "Kommunen og Superfos meldt til politiet")
1982-02-18	Fredericia Dagblad	Kommunen: Muligt at vi har overtrådt loven
1982-02-18	Fredericia Dagblad	Politianmeldelsen mod Superfos: Tilladelsen som hævdes overtrådt
1982-02-18	Fredericia Dagblad	Superfos: Ingen kommentarer
1982-03-10	Lands-avisen Aktuelt	Superfoss sviner igen
1982-03-10	Jyllands-Posten	Anmeldelse mod Vejle amt for overtrædelse af miljøloven
1982-03-28	Jyllands-Posten	Superfos forurener som 3500 landbrug
1982-03-29	Fredericia Dagblad	Fokus på Superfos' 'lovlige' forurening
1982-05-10	Fredericia Dagblad	Anmelderen: Det var mere, end jeg havde ventet
1982-05-10	Fredericia Dagblad	Politisag mod Superfos, kommunen og amtet
1982-05-10	Aarhus Stiftstidende	Superfos i politiets søgelys
1982-08-28	Fredericia Dagblad	Tredie politianmeldelse indgivet mod Superfos
1982-08-30	Fredericia Dagblad	Århus-biolog: Skandaløs optræden af kommunen og amtet i Superfos-sagen
1982-09-30	Kolding Folkeblad	Superfos fri for tiltale
1982-11-19	Jyllands-Posten	Borgmesteren i Fredericia: Dømmes Superfos, bliver ca. 1000 mand ledige
1982-11-19	Information	Hul i loven fritager folkevalgte for miljø-tiltale i Superfos-sag
1982-11-20	Fredericia Dagblad	J.B. Nielsen: Miljøsag kan koste 800 arbejdspladser
1982-12-03	Fredericia Dagblad	Ny politianmeldelse mod kommune, amt og Superfos
1982-12-03	Vejle Amts Folkeblad	Superfos meldt til politiet endnu en gang
1982-12-03	Fredericia Dagblad	Superfos vil ikke svare sin hårdeste kritiker
1982-12-21	Fredericia Dagblad	Aarhus-biolog: Amtets afgørelse udtryk for magtmisbrug
1982-12-21	Fredericia Dagblad	Grundlaget for politisagen mod Superfos er ændret
1982-12-21	Information	Superfos har ikke overskredet amtets spildevandstilladelser
1982-12-21	Vejle Amts Folkeblad	Vejle amt frikender Superfos
1983-03-01	Kolding Folkeblad	Biolog om Superfos-sagen: - Tungmetaller har ikke skadet Lillebælt
1983-03-01	Kolding Folkeblad	Biologer betvivler ny rapport

Dato	Avis	Overskrift
1983-03-01	Fredericia Dagblad	De to Århus-biologer: - Muslingerne på udløbsrøret generes ikke af forurening
1983-03-02	Fredericia Dagblad	Miljøstyrelsen står fast på sin opfattelse
1983-03-02	Jydske Tidende - Kolding Avis	Miljøstyrelsen til statsadvokaten i Sønderborg: Amts-fodnote gør ikke Superfos-udledning lovlig
1983-03-16	Jyllands-Posten	Ekspertene uenige om faren ved kobber fra Superfos i Lillebælt
1983-03-16	Fredericia Dagblad	Fisker-opfordring: - Tag med mig ud og fisk og se forholdene
1983-03-16	Fredericia Dagblad	Ny tilladelse klar til maj
1983-03-16	Information	Superfos indrømmer at tungmetal-krav er for lempelige
1983-03-16	Kolding Folkeblad	Superfos-høring i Fredericia: Ekspertene uenige om forureningsfare
1983-03-16	Fredericia Dagblad	Tungmetaludledningen: Kravene til Superfos ventes ikke skærpet af Vejle amt
1983-03-16	Fredericia Dagblad	Vejle amt ville ikke svare folketingsmedlem
1983-03-24	Jyllands-Posten	Vejle amt og miljøstyrelsen i åbent slagsmål om Superfos
1983-05-03	Børsen	5 gange større produktion og meget mindre forurening
1983-06-12	Jyllands-Posten	Ny anmeldelse mod Superfos
1983-06-16	Fredericia Dagblad	Superfos-gipsen skaber nye job i Fredericia
1983-07-28	Jyllands-Posten	Danmarks Naturfredningsforening: Kontrollen med Superfos er fuldkommen værdiløs
1983-07-30	Fredericia Dagblad	Ingen Superfos-klage fra Århus-biologerne
1983-08-03	Vejle Amts Folkeblad	Formanden for Vejle amts udvalg for teknik og miljø: Superfos har leveret en verdenssensation
1983-08-03	Fredericia Dagblad	Investering på 85 mill. kr.: Superfos danner nye job ved at omdanne gips til gødning
1983-08-03	Kolding Folkeblad	Superfos vil lave gødning af gips: Ingen grund til frygt for tungmetal
1983-08-08	Fredericia Dagblad	Ingen gips-klage fra biologerne
1983-08-11	Fredericia Dagblad	Forurening er ressourcer, som placeres forkert
1983-08-17	Fredericia Dagblad	Amtsborgmesteren: Nu er Superfos-sagen på et realistisk niveau
1983-08-17	Fredericia Dagblad	Statsadvokaten: Superfos-tiltalen afhænger nu af rigsadvokaten
1983-08-17	Fredericia Dagblad	Tiltalen mod Superfos bliver måske opgivet
1983-08-18	Aktuelt	Intet sikkert i Superfos-sagen: Kæmpe-miljøsag er ved at smuldre
1984-04-06	Lands-Aktuelt	Superfos frifundet
1984-04-06	Information	Superfos nu frikendt for kobber-forurening
1984-12-14	Ekstra Bladet	Superfos rydder op (Reklame)

Dato	Avis	Overskrift
1984-12-14	Information	Superfos rydder op (Reklame)
1984-12-15	Aarhus Stiftstidende	Superfos rydder op (Reklame)
1985-05-26	Aarhus Stiftstidende	Genbrug er også en vej (Reklame)
1985-05-26	Søndags-Aktuelt	Genbrug er også en vej (Reklame)
1985-09-15	Aarhus Stiftstidende	Miljøaktivisterne skal være helt sikre - 'Håndbog for kratluskere' udkommer næste måned
1985-11-10	Vendsyssel Tidende	Signalement af en kratlusker - To biologer har indledt privat krig mod industriforeningen
1985-11-12	Midtjyllands Avis	Signalement af en kratlusker
1985-11-12	Fredericia Dagblad	Signalement af en kratlusker: Biologer går til kamp mod forureningen
1985-11-18	Næstved Tidende	Signalement af en 'kratlusker' - Biologer går til kamp mod forureningen
1985-11-30	Information	Superfos kæmper mod sit image
1985-12-19 12(6)	Center Nyt - Aalborg Universitetscenter	Håndbog for kratluskere
1986-05-23	Jyllands-Posten	"Vi må selv tage en del af skylden for, at 4 ud af 10 danskere stadig tror, vi kun kan producere een ting." (Reklame)
1986-05-30	Jyllands-Posten	Det eneste kunstige ved kunstgødning er, at den kommer i sække (Reklame)
1986-05-30	Politiken	Det eneste kunstige ved kunstgødning er, at den kommer i sække (Reklame)

Ikke-publiceret materiale

Breve

Dato	Afsender & modtager	Emne	Sider
1975-05-22	Afs. NOAH Århus Modt. Miljønævnet	Anmodning om kommentarer til sagen vedr. Christensens anmeldelse af Konstantinsborg 04-04-1975.	1 s.
1982-01-21	Afs. J.B. Nielsen (Fredericia borgmester) Modt. Larsen	Meddelelse om, at kommunale kontrolundersøgelser af Superfos ikke er påbegyndt.	1 s.
1983-03-30	Afs. Christensen & Larsen Modt. Vejle Amt	Kommentarer/indsigelser vedr. Superfos' ansøgning om ny udledningsaftale. (Anmodet herom af Vejle Amtskommune på møde 15/03-1983)	8 s.
1983-04-29	Afs. G. Thorhauge Modt. Christensen	Kopi af Cheminova-gruppens klage til rigsadvokaten 29-04-1983 over behandling af gruppens politianmeldelse af Cheminova 17-02-1981. Klagen var underskrevet Dorte Schmidt.	1 s.
1983-06-24	Afs. Vejle Amt Modt. Superfos A/S	Vedr. Ny udledningstilladelse samt godkendelse af ionbytningsanlæg. (Indeholder gennemgang af sagen - refererer til Superfos' ansøgning pr. 12/05-1981)	9 s.
1983-08-01	Afs. Vejle Amt Modt. Superfos A/S	Vedr. Superfos' ansøgning 01/08-1983 om tilladelse til opførsel af kaliumsulfatanlæg til anvendelse af gips. (Afslag)	5 s.
1983-08-16	Afs. Miljøankenævnet Modt. Christensen & Larsen	Afgørelse i sag om forståelsen af indholdet i Vejle Amtskommunes udledningstilladelse til Superfos. (Tilladelsen fra 30-05-1979 og tydeliggørelsen fra 20-12-1982).	34 s.
1983-10-28	Afs. P. Alsøe (statsadvokat) Modt. Christensen & Larsen	Vedr. klage 05-10-1982 over politimesters afgørelse 29-09-1982. Frafaldelse af tiltale ved anklageskrift 15-11-1982.	4 s.
1983-11-13	Afs. J. Nejrup (RUC-studerende) Modt. Christensen & Larsen	Henvendelse fra en gruppe studerende i teknologisk samfundsvidenskabelig planlægningsuddannelse på Roskilde Universitet. De var stødt på en omtale i en artikel i <i>Politiken</i> d. 3. november, "Kommune tillod giftsvineri" om Fåborg Garveri-sagen.	1 s.
1983-12-01	Afs. rigsadvokaten Modt. Christensen & Larsen	Afslag på at omgøre statsadvokatens beslutning om at frafalde anklageskriftet af 15-11-1983.	1 s.
1983-12-28	Afs. justitsministeriet Modt. Christensen & Larsen	Afslag på at omgøre rigsadvokatens afgørelse 01-12-1983.	1 s.
1984-02-15	Afs. P. Alsøe (statsadvokat) Modt. Christensen & Larsen	Vedr. klage 06-02-1984 afslag på at omgøre politimesters afgørelse om ikke at rejse tiltale.	3 s.
1984-12-13	Afs. Christensen & Larsen Modt. P. Lawaetz (Fredericia politimester)	Politianmeldelse af Superfos A/S samt A/S Fredericia Cellulosefabrik.	3 s.

Dato	Afsender & modtager	Emne	Sider
1984-12-14	Afs. Vejle Amt Modt. Superfos A/S	Tilladelse til udledning af spildevand fra Superfos til Lillebælt efter 01-01-1985. (Ansøgning pr. 16-07-1984, behandling 22-10-1984)	12 s.
1984-12-14	Afs. Vejle Amt Modt. Superfos A/S	Miljøgodkendelse til etablering af et kaliumsulfatanlæg baseret på fosforsyre. (Ansøgning pr. 28-09-1984, behandling 22-10-1984)	6 s.
1985-01-02	Afs. Christensen & Larsen Modt. Vejle Amt	Anke over Superfos' spildevandsgodkendelse samt godkendelse af kaliumsulfatanlæg pr. 14-12-1984.	21 s.
1985-06-05	Fællesudtalelse (Christensen, Larsen og Sønderhald Kommunes Udvalg for Teknik og Miljø)	Politisk aftale om, at Per og Vagn ikke anmelder Sønderhald kommune for ikke at have opfyldt sine tilsynspligter overfor Kronjyden kødfoderfabrik. Underskrevet af Christensen og Larsen, og J. Lindhardt, Jørgen Andersen, Nikolaj Brøsted, Elna Jensen og Orla Lund.	1 s.
1985-07-12	Afs. Miljøstyrelsen (Industrikontoret) Modt. Christensen & Larsen	Afgørelse vedr. klage over Vejle Amtskommunes godkendelse 14-12-1984 af Superfos' opførelse af kaliumsulfatfabrik.	13 s.
1985-12-18	Afs. Randers politimester Modt. Christensen	Meddelelse om at sagen efter anmeldelse d. 09-07-1985 ikke vil blive efterforsket yderligere. Sagen var forelagt Miljøstyrelsen 28-11-1985.	1 s.
1986-03-04	Afs. P. Lawaetz (Fredericia politimester) Modt. Christensen & Larsen	Ift. anmeldelse 13/12-1984 imod Vejle amtskommune, Fredericia kommune og Superfos A/S meddeltes "(...), at der ikke vil blive foretaget videre i sagen fra politiets side, (...)".	3 s.

Bilag 1

Transskription af interview fra 2015

Interviewer: Kristian Hvidtfelt Nielsen

De interviewede: Vagn Juhl Larsen & Per Christensen

Kristian: Lad os starte med, hvad I anser for begyndelsen; hvad er det, der sætter den her interesse for 'kratluskeri'-aktivisme i gang. Så tænker jeg også, hvordan spiller det ind i forhold til jeres faglige baggrund?

Vagn: For mig var det helt klart, at jeg begyndte at interessere mig for tungmetaller på studiet, og da jeg læste om alle de forfærdelige katastrofer andre steder, specielt i Japan 'minamata' og 'itai itai', besluttede jeg mig for at undersøge Danmark, og det fik jeg så skrevet en artikel om. Det var sådan set starten på mit 'kratluskeri'. Så det var den biologiske interesse, der gjorde, at jeg undersøgte noget i Danmark, og jeg fandt nogle ting, som man ikke drømte om eksisterede.

Kristian: Hvad var det du fandt?

Vagn: Jeg fandt ud af, at der simpelthen var 19 steder i Danmark, hvor der var ret ekstrem tungmetalforurening - nogle af stederne kendte man slet ikke til på det tidspunkt. Nogle steder - specielt i Århus Havn - var der en større koncentration af kviksølv end i Minamata-bugten. Problemet var bare i Japan, at der levede man af de fisk, der var der, og det gjorde man jo ikke i Århus. Men at det kunne eksistere i Danmark, det chokerede mig faktisk.

Kristian: Var det noget, du selv var ude og undersøge?

Vagn: Nej, jeg rekvirerede simpelthen alle de undersøgelser, der lå på det tidspunkt rundt omkring; typisk i amter, kommuner og Miljøstyrelsen. Jeg lavede et speciale om tungmetaller, og jeg målte faktisk også én gang nede i Århus havn, men det blev jo straks sagt, at det var bare noget jeg selv havde fundet på, eller taget de forkerte steder og sådan. Det var sådan set en af grundene til, at vi senere aldrig lavede undersøgelser selv, fordi det var der ingen, der troede på alligevel. Så det var tungmetallerne, der startede det for mig. Jeg var bare almindeligt naturinteresseret og var overhovedet ikke politisk aktiv - jeg spillede fodbold, bordtennis og gik til fester.

Kristian: Hvordan blev den interesse for tungmetaller modtaget på biologistudiet?

Vagn: Blandt de fastansatte - det var fint nok, hvis man lavede et speciale i det, men da vi først senere kom ind på at undersøge de enkelte sager nærmere, så blev det meget dårligt modtaget. Jeg havde en sag med rektor, hvor jeg fik en bøde, fordi jeg havde skrevet på universitetets papirer. Så, mine fastansatte kollegaer, de så skævt til det - ikke sådan meget, men noget - professorerne så meget skævt til det. Så der hvor tilhængerne var, det var blandt de studerende - specielt blandt de specialestuderende.

Og det var aldrig kommet længere, hvis ikke vi havde haft foreningen Aktive Jyske Biologer, hvor vi udgav tidsskriftet NICHE. Og det var der, kan man sige, jeg fandt en der var særligt positivt stemt over for det, og det var dig Per. Du foreslog faktisk, at vi udgav det særnummer om Superfos.

Jeg havde to sager til at starte på, inden Per kom med. Det var i Århus med KFK - et foderstoffirma som udledte enorme mængder af kviksølv i Århus havn - og så Superfos, der udledte meget store mængder af tungmetaller ud i Lillebælt, fordi de lavede superphosphat. Det var det, der chokerede mig, og det fremlagde jeg, og så var Per med på, at vi lavede det nummer. Så det var sådan set starten, er du ikke enig i det, Per?

Per: Jo.

Kristian: Og hvordan var din indgang til det - var det også gennem nogle konkrete sager?

Per: Nej, det var af en meget mere overordnet politisk strategi, kan man sige, fordi min egen strategi var, at jeg ville være en moderne type biolog, som beskæftigede sig ikke bare med biologi, men også med samfundet - altså have en samfundsrelevant biologiuddannelse. Der så jeg det som en helt klar del af det - det med at gå ind i NICHE og i Aktive Jyske Biologer - det var en

helt klar strategi for at modernisere moderne biologi til at være samfundsrelevant; og ikke bare være sådan noget med at samle på gamle dyr, osv.

Kristian: Var det noget, der startede med studiet, ligesom Vagn fortæller?

Per: Det gjorde det på den måde, at jeg som individuel strategi valgte efter det første år, hvor jeg havde læst kun biologi, at supplere min uddannelse med et bifag i idéhistorie. Og det var lige i de år, hvor der var en helt masse ballade på universiteterne omkring, hvordan man nu skulle fortolke Marxismen. Så det var nogle meget frugtbare år med en masse kapitallogik og fransk Althusser Marxisme, osv., som bare fik den på alle tangenterne - det var et meget inspirerende miljø. Der var også nogle folk deroppe, der snakkede naturvidenskab, og hvordan den var påvirket af kapitalismen. Og det var meget inspireret af de folk, at jeg så valgte ikke bare at ville væk - for det var jo den strategi, man normalt havde, hvis man havde det som mig, så hoppede man fra naturvidenskab og så over og blev samfundsorienteret eller humanistisk orienteret - men der fastholdte jeg at blive med gummistøvlerne solidt plantet i jorden, samtidig med jeg så ville det andet.

Kristian: Marxistiske teorier om naturvidenskab er vel ret kritiske over for den retning eller den rolle som naturvidenskaben spiller?

Per: Ja, det var der ihvertfald nogle - altså, indenfor Marxismen var der jo helt klart nogle mere stalinistisk, beton-agtige folk, som var mere positive over for moderne naturvidenskab og moderne teknologi end man ellers var. For eksempel, DKP'ernes holdning til atomkraft var totalt positiv ind til langt op i 90'erne - hvis de ikke stadigvæk er positive - og der var jo sådan en tyrkeretro på, at moderne naturvidenskab og teknologi kunne løse en masse problemer. Det var sådan set; jeg tror, Lenin endte med på et tidspunkt at sige noget med 'naturvidenskab + elektrificering = socialisme', på et sådant helt banalt niveau. Der kunne man også finde DKP'erne med sådan en holdning. Så der var meget af DKP'erne og deres forenings udgivene materiale, der byggede på sådan nogle holdninger, og de var meget lette ofre for os, der hurtigt kunne påvise, at den der teknologi jo selvfølgelig var en afspejling af det der syge samfund. Så derfor skulle den nye type af naturvidenskab selvfølgelig være en anderledes naturvidenskab end den, vi kendte tidligere, som var allieret med kapitalismen - det skulle være en helt anden slags teknologi. Om det så skulle være alternativ teknologi eller om det skulle være økologisk landbrug, eller hvad det skulle være. Der kan man sige, at de forskellige emner, man løber igennem i NICHE-bladene i langt høj grad var forsøg på at komme rundt i hjørnerne, og så se på hvad der egentlig er af spændende udfordringer til biologien, som placerer den i nogle samfundsmæssige roller, som er noget andet end bare det der med at rende rundt og tælle arter.

Kristian: Mødte I to så hinanden gennem studiet eller hvor var det?

Vagn: Det var faktisk alene gennem Aktive Jyske Biologer - Per og jeg har sådan set aldrig læst sammen, og det stod ikke skreven i nogen annal, at vi overhovedet skulle komme til at samarbejde.

Det Per sidder og har fortalt nu, det ragede mig en høstblomst. Hvis der var noget, der kunne overbevise mig - eksempelvis, at økologisk landbrug var godt - så måtte vi se at få det gennemført, og så var jeg praktiker; hvad den teoretisk sammenhæng var, det var jeg ligeglad med. Men vi mødtes jo tilfældigvis, som sagt i oprettelsen af den der forening.

Kristian: Og det var I sammen med til?

Vagn: Ja, til et stiftende møde - hvis jeg skal gætte - var det så ikke første gang vi mødtes?

Per: Jo, det har det nok været.

Vagn: Og jeg husker ikke rigtigt dig, og du husker nok heller ikke rigtigt mig - mere end at vi var der - men der var vi med. Og hvornår er vi henne der, kan du huske hvornår?

Per: Ja, det har været engang omkring '79 - efteråret eller sådan noget.

Vagn: Ja, og så foreslog Finn Bendixen, at vi fik lavet det der tidsskrift, NICHE, og han havde allerede lavet forslaget til de første to udgivelser, dobbeltnummeret der.

Kristian: Kan I sige lidt om, hvem var de 'aktive jyske biologer'? Var det alle sammen biologistuderende?

Vagn: Ja, vi var ca. 100 på en årgang, og der var godt 100 til det møde dér. Det var et stort møde oppe i Stakladen, hvor diskussionen specielt gik på det her navn, for de var bestemt ikke socialister. Jeg er sikker på, at jeg havde været en af dem, der, hvis Per foreslog, at det skulle hedde 'Jyske Socialistiske Biologer', så havde jeg råbt 'uuuuuhhhhhh'.

Kristian: Var det folk ligesom jer, enten med en politisk interesse eller med en praktisk-biologisk interesse?

Vagn: Jeg tror, Per og Finn var blandt de få - der var et par stykker mere, Ringgaard og Arler. Der har været måske 10 af Pers slags, de resterende 90 har været mere ligesom mig. Tror du ikke det?

Per: Jo, det tænker jeg også.

Kristian: Men det var alle sammen folk, som delte en interesse for, at biologi skulle være andet og mere end bare at tælle arter? Var der andre, der tolkede 'aktive' på en anden måde?

Vagn: Nej, jamen, jeg tror ikke - det var egentlig bare en forening for biologer, var det ikke - der var ikke den større teoretiske, ideologiske rids, sådan husker jeg det ikke.

Per: Nej, det var det heller ikke - det var meget lavpraktisk.

Vagn: Ja, altså et sted at mødes.

Per: Festforening var det jo også på et eller andet tidspunkt.

Vagn: Jeg opfattede det som en lejlighed til at møde nogle andre. Det kan godt være, der har været nogle enkelte som Per, der havde en idé med det. Men så kom det praktiske der - de fleste de ville bare betale deres 50 kr. i kontingent om året - men så kom Finn med forslaget om at lave et tidsskrift, og så var det jo lige pludselig noget praktisk også. Og der meldte vi os jo så begge to. Fra at være i en gruppe på 100 gik vi til at være fem, seks eller syv, og der i blandt var Per og jeg.

Jeg blev kasser for tidsskriftet, og Per, han var den der kendte folk, der kunne skrive for NICHE. Finn Bendixen havde forslaget med emner til de første numre, og efter særudgaven om Superfos var det heller ikke mig, der var en af dem der havde emnerne. Når først tingene var besluttet, så kunne jeg få tingene til at ske; altså, hvem skulle lave hvad, og hvordan fik vi trykt, og ting og sager. Hvorimod vi så specielt havde dig og Finn, der havde den teoretiske baggrund og havde tænkt de der tanker. Så det var sådan set utroligt smart, kan man sige, at - fordi mange steder, der endte det hele jo i diskussion, det var det vi snakkede lidt om i NOAH, altså, at det var jo en diskussionsklub, så der skete der ikke så forfærdeligt meget - så kombinationen af Per og mig, det teoretiske og det praktiske, var god på det her område. Det var den allerede på det her tidspunkt. Og der endte vi jo så med at få udgivet de her fire numre om året i fem år.

Kristian: Hvordan så med undertitlen til tidsskriftet, 'kritisk biologi', for det er jo lidt anderledes end 'aktive biologer'? 'Kritisk' er det så i en 'politisk kritisk' form?

Per: Ja, det er jo også igen det der med at underspille i forhold til, at københavnernes ville altid kalde et eller andet 'marxistisk' eller noget andet højtflývende. Jyderne køber ikke de der store ord, så det skulle være sådan lidt underspillet i det jyske.

Vagn: Det skulle være anderledes, og så langt var jeg med teoretisk, at den der med at man sad og rugede over sine fund og skrev - det var jo ellers min idé, da jeg skulle være biolog, der ville jeg være specialist i orkidéer, og så ville jeg sidde inde på mit kontor og passe mine orkidéer og engang i mellem tage ud i verden for at finde nye orkidéer. Det var sådan set det, jeg godt kunne tænke mig - og om det var orkidéer eller mosbiller, det var sådant set ligegyldigt. Men så meget

var jeg alligevel kritisk, at det kunne jeg godt købe, det der med, at der måtte være mere i det end bare at gå ud og finde ud af hvilke planter der voksede hvor. For eksempel, at al biologi dengang gik ud på at registrere og undersøge og skrive rapporter, og imens skete der ikke en skid for bevaring af naturen. Det var det, der kunne få mit pis i kog; det var, at der var ikke nogen praktiske, positive fremskridt inden for biologien. Men de teoretiske ting, som Per ellers snakker om, dem havde jeg ikke forstand på ellers.

Kristian: De ting, som i bragte i tidsskriftet, havde de mest den politiske dimension eller mest den praktisk?

Per: Ja, der var jo også praktikere i mellem dem.

Vagn: Men hvis du ser på temaerne, så var det mest Pers og Finns linje, der vandt, kan man sige. Altså, fordi det er jo nytænkning så det basker - landbrugsøkologi eksempelvis - der var få, der gjorde i sådan noget. Jeg kan huske, vi var ude og besøge Rudolf Steiner og deres biodynamik, hvor vi blev sat til at bede bønner og der var en del overtro til stede. Men det var jo en forløber til økologisk landbrug. Så vidt jeg husker eksisterede begrebet 'økologisk' slet ikke dengang, gjorde det?

Per: Jo, der var en fem, seks økologiske landmænd på det tidspunkt.

Vagn: Var der det? Okay. Jeg var kun med ude på én af de der. Men så vi var altså helt i front der. Så for mig var det en væsentlig del af min uddannelse, at der var nogle øjne af mine, der blev åbne sådan undervejs - meget mere end for Per, som jo var ham der stødte til kuglerne sammen med Finn. Sådan husker jeg det i hvert fald. Ellers var der Niels, men han var ikke så fremherskende, og så var der Jens - ej, det var jer to.

Per: Det var mig og Finn meget af det, ja.

Vagn: Men, man kan så sige, med Superfos-nummeret, der kom så den miljøaktivistiske del. Man kan sige det andet var måske mere naturteoretisk end aktivistisk.

Kristian: Var alle i NICHE-redaktionen med til?

Per: Nej, det var nok kun os to. De andre fik budet adskillige gange, men det gik nok for hurtigt, både det der med at sætte sig ind i sagerne og at skrive om det, så jeg tror ikke der var ret mange, der kunne følge med.

Vagn: Jeg har faktisk aldrig fået spurgt dig, men hvad gjorde egentlig, at du gik med på den, Per? Fordi det var jo heller ikke rigtigt din linje.

Per: Nej, men det var nok egentlig en inddæmningsstrategi - vi skulle passe på dig, at du ikke kom ud og fik indflydelse - nej, det ved jeg ikke.

Vagn: Jamen, jeg har faktisk aldrig tænkt over det, men du var den, der støttede, og fordi han havde sådan en fremtrædende position, og jeg havde styr på det praktiske område - det var ikke sådan jeg var uden indflydelse, men jeg blandede mig bare ikke så meget i emnerne, for det havde jeg ikke forstand nok på - men det undrede mig alligevel, at Per, han syntes vi skulle lave et nummer om det her, for det var en sag jeg bare havde kørt alene.

Kristian: Men du gik lidt uden om på Vagns spørgsmål, gjorde du ikke?

Vagn: Kan du komme det nærmere? Det kan ikke kun have været fordi, at nu synes du, du gerne ville have styr det?

Per: Nej, men jeg synes da, det var en god strategi, men det var ikke en strategi jeg sådan så mig selv i egentlig forud for det, fordi så meget opfatter jeg ikke mig selv som en 'gummistøvle-biolog', eller som en der arbejder sådan meget praktisk med det.

Kristian: Der er jo også noget konfrontatorisk i det.

Vagn: Ja, og der var jo også det med, at i starten - det må jo også have stået dig langt væk - men i starten var vi jo ufatteligt frække. Jeg ved ikke, hvor jeg hentede det fra - den der selvsikkerhed.

Per: Der har din psyke jo en anden sammensætning end min, kan man sige, fordi, hvis du virkelig tror på en sag, så er du jo sådan en, der virkelig banker i bordet og vil have ret. Du viger ikke før du får ret.

Vagn: Nej, altså, jeg ser mig selv lidt ligesom en prop; man kan godt dukke mig, men jeg kommer altid op til overfladen igen. Men du lærte det da - jeg kan huske, da jeg tog til USA, mens jeg lavede ph.d., der stod Per med det hele. Så var han jo kun ham selv, og de kunne kun henvende sig til Per.

Det er nogle af de allerbedste år jeg har haft - vores samarbejde dengang, Per, det var fantastisk. Og fordi vi var så forskellige, så passede vi godt sammen.

Per: Der lærte jeg da givetvis en masse i de år også på den vis.

Kristian: Hvis vi fortsætter med Superfos-sagen og hvordan den udviklede sig?

Vagn: Det var jo mig, der sad ude på Botanisk Institut, og jeg havde haft den der Århus-sag - der var du ikke inde i det endnu - hvor der var en enorm mængde kviksølv nede i Bassin 4, som jeg husker det, i Århus havn. Det viste sig så det var et korn- og foderstoffirma, KFK. Når man måler protein, så skal man have nedbrudt kornene, og så bruger man en accelerator med enzymer, hvori der er kviksølv. Så det var simpelthen inde fra deres laboratorie, når de skulle måle protein i kornet, som jo er en vigtig faktor - og så hældte man det bare ud i havnen bagefter.

(...)

Vores strategi har helt klart været ikke at gøre som Cheminova-gruppen - hver gang det var ved at klinge af, så tog vi en ny sag - og den strategi havde jeg ligesom åbenbart taget fra starten af, for den næste sag var den om Superfos.

Kristian: Så man kan sige, at du var ligesom tilfreds med at det havde nået en offentlighedens interesse?

Vagn: Nej, det var mere, når der ligesom var mindre at lave i én sag, og det tog længere tid mellem der skete noget, så havde jeg tid til at tage en ny sag op og gå videre gennem de 19 steder jeg oprindeligt havde fundet på det kort i min artikel i det blad fra Danmarks Naturfredningsforening - der var 19 pletter - den første der blev taget fat i var den i Århus, og den næste det var så Superfos. Så skrev jeg ned til kommunen og bad om de der papirer - der var mange problemer med at få papirerne. Jeg kan huske jeg sad inde på mit kontor på Botanisk Institut og læste det, og kunne ikke forstå det. Jeg havde tallene for, hvad de måtte, og for hvad de havde gjort, og der var vildt store overtrædelser. Så ringede jeg derned og sagde, at jeg lige skulle snakke med én - hvad det drejede sig om - det var nogle overtrædelser af sådan og sådan, og så blev jeg stillet om de klassiske ti gange. Jeg kom aldrig igennem, og så tænkte jeg, at det kunne være nok, og så skrev jeg til borgmesteren, at jeg ville gøre opmærksom på de her ting, og at hvis jeg ikke kunne få noget svar, så meldte jeg dem til politiet. Så sendte jeg det hele ud til pressen, og det havde jeg også gjort i Århus-sagen, og så skete der noget. Mens den kørte - der blev jo helt vild presseomtale - og det var sådan set baggrunden for, at Per tog det der op.

Per: Ja.

Vagn: Fordi den var helt vildt fremme i pressen i alle aviser og i radioen. Og det var på den baggrund, at Per så forslø, at vi udgav et nummer af NICHE om den sag.

Per: Og det skulle være sådan noget hurtig journalism - hvad hedder det, sådan noget som i Watergate, ikke sådan et traditionelt langthåret et, der tager flere år - det skulle være 'tju-bang-her-og-nu'.

Vagn: Det kan du godt se, at det var fuldstændig forskelligt fra det, der ellers var kommet ud - altså, det var en helt anden stil, så derfor undrede det mig jo fuldstændigt, at Per forslø det. Men jeg blev selvfølgelig også glad for det, for jeg sad jo fuldstændig 'Palle alene i Verden'. Alle på

universitet var, omend de ikke var mod mig, så var de ikke for mig undtagen de studerende, og så kom der pludselig én her, som faktisk støttede op om det, og ovenikøbet ville være med til at offentliggøre det i det tidsskrift. Er det ikke sådan det startede? Sådan husker jeg det.

Per: Jo, det er det. Og det var jo meget turbulent der - både i '81 og '82 - da det startede op, og det der særnummer af NICHE kom

Kristian: Fordi der var så stor opmærksomhed i medierne?

Per: Ja, og fordi det rullede så hurtigt, som det gjorde. Fordi da vi så først havde fået rigtigt hold om det med Superfos, så kom alle de efterfølgende sager jo relativt hurtigt efter - jeg ved ikke hvor mange sager, der kørte der. Men man kan sige, at det, der skete, var jo at - da den der Superfos-sag begyndte, jeg vil ikke sige 'klingede af', men hvor vi havde virkelig godt styr på at køre den - så begyndte vi at tage de næstfølgende virksomheder og tage dem systematisk, én efter én. Og da gik det i de efterfølgende år stille og roligt med én om måneden, eller noget i den stil.

(...)

Vagn: Det var i alle aviser i hele landet. Her kan du se en af de første, det var i Jyllands-Posten - det var reaktionen - selv i Jyllands-Posten blev min artikel om tungmetalforurening i Danmarks Naturfredningsforenings blad omtalt. Og sådan var det i alle aviser, og det var starten, og så kommer alle de andre her.

Kristian: Og det var baseret på dit speciale?

Vagn: Ja, eller en gren der af, kan man sige. Det var ikke noget, jeg behandlede i mit speciale, men det var, fordi jeg var interesseret i tungmetaller - havde lavet speciale i tungmetaller - og så var der nogle søer som jeg forskede i, men det var ikke nogen af de pletter der. Ellers kan man sige, de eneste, der stort set ikke behandlede os og optog vores artikler, det var Jyllands-Posten - efterfølgende. Jeg kan huske en overskrift deri engang, hvor der stod ' biologer fyrer 800 medarbejdere' - de hadede os virkelig, hvorimod Politiken, de elskede os. Og så Vejle Amts Folkeblad, var der også et, der hed, kan jeg huske, og Aktuelt, indtil det gik ned.

(...)

Kristian: Var det det her kort, I gik ud fra så?

Vagn: Ja, det var det faktisk. Dem tog vi alle sammen. Og så kom vi jo faktisk op på 100 virksomheder efterhånden, og det var ikke kun tungmetaller. Det var typisk en virksomhed, der var årsag, men så udviklede det sig også til slagterier, mejerier og cellulosefabrikker osv. Men mange af dem her var de allerførste, vi undersøgte.

Per: Det her var vist den allerførste, jeg undersøgte - det fandt jeg helt tilfældigt, og jeg havde egentlig fuldstændig glemt det - apropos det med strategier og sådan noget, så var jeg egentlig også startet ud som sådan noget 'gummistøvle-noget' i NOAH. Jeg flyttede til Århus i '74 - der var miljøloven lige trådt i kraft i oktober '74 - og der var jeg ude sammen med nogle NOAH-folk - jeg havde været med til at starte NOAH i Hirtshals i Nordjylland, men så havde jeg lidt kontakt med dem, da jeg kom ned og læste i efteråret '74 - og der var så blevet meldt, at der var blevet fundet nogle bladan-dunke ude på godset for enden af Brabrandsøen. Der var jeg så inde og melde det til politiet, og der var det så i NOAHs opfølgingsbrev på det, at jeg lavede en henvendelse først.

Vagn: Det har jeg aldrig hørt om.

Per Nej, det har jeg så heller aldrig hørt om siden.

Vagn: Så du var sådan set lidt inde i noget miljøaktivisme.

Per: Ja, jeg prøvede det en lille smule inden.

Vagn: Så kan man jo også sige, at NOAH lavede faktisk også sådan nogle ting, men det er ikke noget jeg husker fra pressen af.

Per: Overhovedet ikke. Den gik også bare i sig selv igen.

Vagn: Ja, det er da interessant sådan set. Det var jo egentlig fire, fem år før os.

Per: Men der var jo ikke noget unormalt i det - der var mange NOAH-folk, der fandt en bladan-dunk et eller andet sted og så meldte det til politiet.

Kristian: Det foregik på det tidspunkt, og NOAH havde en Århus-afdeling her, kan man se.

(...)

Kristian: I det, jeg har læst i en avisomtale af stiftelsen af NOAH, var det, at de netop ville gå ind i sådan noget med miljøaktivisme. Så der har måske været en aktion fra starten af.

Vagn: Det er jo faktisk også meget på linje med det, som vi lavede, men pressestrategien har de så åbenbart ikke haft så meget af.

Per: Nej, nej, slet ikke.

Vagn: Og jeg ved ikke, hvad det var, der fik mig til at sende det til pressen, dengang med Århus-sagen. Jeg må være blevet sur. Det blev kæmpe i pressen; nej vent, jeg tror, Eigil Andersen - han har for nyligt siddet i Folketinget for SF, den mest højre-orienterede SF'er dengang jeg var SF'er - han var journalist på Østjyllands Radio. Han havde læst det her, og han interviewede mig, så det kom ud i Østjyllands Radio - men jeg må også have sendt det til aviserne - og det er det, der undrer mig. Hvorfor jeg gjorde det, hvor havde jeg fået den idé fra. Men det kan jeg huske, det var det første, at det kom ud i Østjyllands Radio med Eigil Andersen der. Og den var meget aflyttet dengang, og så kom det i aviserne bagefter.

Ihvertfald sendte vi det ud til alle aviser, Per og jeg, i alle sager. Og det geniale var jo sådan, at vi kunne skaffe alle papirerne med aktindsigt, og det tog de jo penge for dengang - der kunne de jo forlange fem kr. for en forside og én krone for hver side, og så sendte de os jo bare alt muligt. Der havde vi jo heldigvis NICHE til at betale, for vi havde jo ingen penge, Per og mig. Vi regnede ud på et tidspunkt, at vi faktisk betalte en 30-40.000 kr. for kopier, kan du huske det?

Per: Ja, det var mange penge.

Vagn: Og samtidig alt det, som skulle kopieres, og det var jo ikke så lidt dengang - og jeg mener, vi sendte alt ud til Jyllands-Posten, Aktuelt, Information, Politiken, Berlingske Tidende og så til de lokale aviser, der var, og nok også til radioen. Så vi har nok ihvertfald sendt ud til ti, og det var alle sagsakter. Og det vi gjorde, vi sendte nemlig ikke bare pressemeddelelser - vi lavede en pressemeddelelse, som altid var lidt hård i filten - men så fik de også de dokumenter, som vi havde, så de selv kunne overbevise sig selv. Så det var meget troværdigt, og jeg tror, det var derfor det fik den store gennemslagskraft. Tror du ikke det, Per?

Per: Jo, det var en del af det ihvertfald. De blev druknet i information på sin vis.

(...)

Per: Og Superfos, der hvor vi endte henne - det ord, jeg ikke kunne finde før, var 'social responsibility', og det er det 'renere teknologi' bliver til senere. Det starter Superfos faktisk på allerede der tilbage i '80'erne og '90'erne og tematiserer det - det var faktisk den første virksomhed i Danmark, der egentlig sådan tog det på sig, det at have et ordentligt forhold til sine omgivelser sådan helt bredt og generelt sagt. De lavede bl.a. en annoncekampagne. Det er ganske interessant det her; de laver sådan en strategi, hvor Miljøstyrelsen gennemgår deres virksomhed kritisk, og så laver de en rapport på det, hvor de skriver, hvad de vil gøre ved det. Det er en helt anden type samarbejde virksomheder og myndigheder.

Kristian: Og de skriver eksplicit, at det er som følge af den offentlige debat, der har været?

Per: Ja, man kan sige, at nu sagde Vagn det med, at vi slog om i en anden strategi på Aalborg Universitet og snakkede renere teknologi - det gjorde vi også - men ...

Kristian: Det var nærmest virksomhederne, som startede på det.

Per: Ja, det er jo faktisk den strategi, der leder til, at man så laver sådan en strategi. Så man kan sige, at kratluskeriet har også været med til at anspore, at man så går rundt og laver 'social responsibility' i virksomheder. At man får placeret ansvaret et andet sted og får lavet nogle andre rutiner omkring det, man gør, og alle de der ting. Der har vi altså indirekte også været med til at sparke til den udvikling. Og Superfos har, hvis man sammenligner med andre virksomheder i Danmark, været utroligt langt fremme.

Kristian: Ja, det er lidt ligesom med Shell, at dem, som er de mest udskældt, også er dem, som ser det største rationale i at prøve på at gå forrest med nogle ting.

Per: Ja, og det her er faktisk et godt eksempel på det, selvom vi ikke normalt snakker om det på den måde, Vagn og jeg, men det er faktisk et godt eksempel.

Kristian: Men I var ikke inde over det?

Per: Nej, der var vi ikke med omkring bordet - det kunne vi godt have været måske, hvis vi havde opført os pænt.

Kristian: Havde I nogen møder med Superfos?

Per: Nej, ikke på det niveau, det kan jeg ikke erindre. Havde vi det?

Vagn: Nej. Bagefter, eller senere blev vi så kaldt til møder.

Per: Ja, der skete jo noget der. Det er faktisk ret interessant.

Vagn: Ja, hvor vi kom i paneldiskussioner og så videre. Men det var, hvor vi så skulle - altså, vi gik jo lige pludselig fra at have været forhadte, så blev vi jo helte. Efterhånden som vi fik det ry eller rygte i pressen, så vendte det ligesom, og de virksomheder, vi havde anmeldt - lige pludselig så var det godt, at vi havde gjort det, kan du huske det, Per, der skete det? Og så mistede vi lidt interessen for det hele, kan du huske det?

Per: Ja, vi blev faktisk inviteret ind af én af de større forurenende virksomheder i Jylland, og fik lov til at gennemgå virksomheden sammen med direktøren.

Vagn: Ja, det var den der Nordisk Wavin, og vi vidste ikke rigtigt, hvad vi skulle gøre. Han ville hyre os.

Kristian: Var det i Hammel?

Per: Ja, og han ville hyre os til at gå virksomheden igennem.

Kristian: Man kan måske sige I er gået glip af en stor konsulentindtægt?

Vagn: Ja, men han ville så betale for det; og Per og jeg, vi var sikre på at det var en fælde - han var nemlig næstformand i Dansk Industri - for at fælde os. Altså, som nu havde vi arbejdet sammen med storindustrien - så vi diskuterede det mange gange. På den anden side, hvis vi sagde nej, så ville de bare hænge os ud og sige, at vi bare var nogle provokatører. Så vi endte faktisk med under den betingelse, at det beløb, vi skulle have, skulle indbetales til Danmarks Naturfredningsforening - det var sådan et eller andet, vi skulle ihvertfald ikke have en krone. Så gjorde vi det, og det viste sig faktisk, at der var ikke noget at komme efter.

Kristian: Hvad lavede I så for ham? En rapport eller?

Vagn: Vi gik simpelthen alle papirerne igennem, og var ude og undersøge virksomheden for, om der var noget at komme efter.

Per: Man kan sige populært sagt, at det, vi lavede oppe på Aalborg Universitet efterfølgende de år, som vi kaldte 'renere teknologi'-strategi for virksomhederne, var, hvor vi gik ind og stillede spørgsmål ved om man kunne gøre de her ting, som virksomhederne gjorde, på en anden måde. Så man slet ikke skulle til at rense op og lave rensningsanlæg og sådan noget, men at man kunne forebygge, at det skete. Det er faktisk en del af den første snak om forebyggelse i Danmark. Det synes jeg ligger lidt i de her papirer.

Når vi snakker om det sådan her, så lyder det som om, at vi har haft meget mere indflydelse end alle andre, men det har vi egentlig ikke. Der har været hundredevis af folk rundt omkring, der har arbejdet med tilsvarende.

Kristian: Ja, men det er jo meget sjovt.

Per: Det her er alle sagsakterne - dem kan man jo næsten dø af at sidde og læse i.

Kristian: Ja, det er jo noget tungt stof.

Vagn: Der er nogle af tingene, jeg først kommer i tanke om nu - det med Nordisk Wavin, det havde jeg da helt glemt.

Per: Ja, det var faktisk ret interessant.

Vagn: Jeg kan tydeligt huske, at jeg havde et folkevognsrugbrød på det tidspunkt, der gik i stykker undervejs, og så kom han og hentede os i sin store direktørbil, kan jeg huske.

Per: Så den øvrige stak papirer her, det var så vores andre sager. Superfos, det var den store sag. Så er der Fredericia Cellulose Fabrik, som jeg arbejdede med. NKT Middelfart er der nogle papirer på, også kopier af avisartikler. Kronjyden i '85 lige op til valget.

Vagn: En stor sag - der indgik vi vores første aftale med en kommunalbestyrelse.

Per: Ja, det gjorde vi faktisk.

Kristian: Hvilken aftale var det?

Vagn: Vi underskrev en aftale om, at hvis vi undlod at melde dem til politiet lige før valget, så lovede de at gribe ind over for virksomheden.

(...)

Per: Så det var Kronjyden. Jeg kan ikke lige se, om den aftale ligger heri. Det kan godt være den gør det - den er jo ret sensationel.

Kristian: Blev det offentliggjort bagefter så?

Vagn: Ja.

Per: Den kommunale forbrænding i Århus, der var vi åbenbart også inde. Junckers Industri i Køge. Kalundborg Kommune - jo, det var alt det med Esso, og der var en virksomhed mere derovre, jeg ikke lige kan huske. Hirtshals i Skagen i '86, der var jeg lige ved at være på vej til at være færdig med min uddannelse og skulle flytte herop til Aalborg. Fåborg Garveri - nogle RUC-studerende arbejdede med den samtidig med os.

Så mange aktivister var involveret i det sammen med os, og vi sad bagved og hjalp med at skrive nogle ting og sådan. Så mange af de ting, der kommer efterfølgende, er, hvor vi har arbejdet sammen med NOAH, lokale foreninger eller hvad, det nu har været.

Kristian: Så der var sådan nogle lokale 'kratluskere' rundt omkring? Var det folk som var inspireret af jeres bog eller hvordan?

Per: Ja, der var faktisk flere end man lige tror. Ja, der var helt klart mange som var inspireret. Der ligger 8-10 charteks her; f.eks. den her Skjern Kommune, Skjern Papirfabrik, den kørte vi også sammen med nogle lokale.

Prøv at se sådan en overskrift som den her i forbindelse med Skjern Tricotage Fabrik - der står så her ovenover 'Kratluskerne utilfredse' - der var vi dommere i offentligheden.

Vagn: Én af de sjoveste sager, det var ude i Herning Kommune, hvor vi var ude ved Herning Galvanisering. Så blev vi indkaldt til et møde, hvor borgmesteren, kommunaldirektøren og direktøren for virksomheden bisad, og det var også lige før et valg. De sad og fortalte om, hvor meget de havde gjort for, at forholdene skulle være ordentlige på den virksomhed, og direktøren han fortalte, at de havde bare gjort, hvad kommunen sagde. Efter vi havde fået kaffe og blødt brød der, Per og mig vi blinkede til hinanden og så sagde vi, det er så i orden, for vi er jo heller ikke urimelige. Så vi undlader at anmelde virksomheden, vi anmelder kun kommunen og amtet. Hvor blev de rasende, kan du huske det, Per?

Og det var efter, vi ligesom havde fået den status der. I starten var de da fuldstændig ligeglade med hvad vi sagde. Men vores ord fik mere og mere vægt som miljødommere.

Per: Spildevandssag mod slagteri, det var så oppe i Aalborg, Nørresundby Slagteri - de udledte simpelthen rødt spildevand med blod lige midt i mellem Limfjordsbroerne på det tidspunkt. Et værre svineri.

VS i Fredericia hævder, at virksomheder har overtrådt samtlige kontrolmålinger osv., det var også vores samarbejde - det var mod Rahbek Fisk, en virksomhed nede på havnen i Fredericia. Så der ligger sådan en små 20 sager her, hvor vi har været sammen med andre.

Kristian: Ja, VS, det var en politisk partiforening.

Vagn: Det var du medlem af, var du ikke, Per?

Per: Jo, på det tidspunkt var jeg.

Galvano i Løgstrup, Randers - det er den store parkeringsplads, når man kører over Randers Bro inde midt i byen, der til venstre, når man kører syd på, der ligger en stor parkeringsplads i dag. Der lå Løgstrup, som var en kæmpe stor galvano-anstalt på det tidspunkt, der forurenede havnen i Randers. Det var VS i Randers.

Vagn: Jeg vidste slet ikke du havde sådan nogle papirer, du må da virkelig have gravet dybt.

Per: Ja, jeg ved ikke, hvor det kommer fra, men det er noget, jeg har lagt til side åbenbart. Det giver det perspektiv på det, at det faktisk var en bredere bevægelse end bare lige mig og dig. Det er faktisk ganske imponerende, set i bakspejlet, at vi kom så meget igennem. Det lavede vi jo så til en strategi, da vi lavede bogen.

Der er her samlet en masse forskellige skrivelser, som har at gøre med kratluskeri for menigmand - mere strategiske skrivelser omkring det her.

Vi var ude i mange sammenhænge - ikke bare de virksomheder, vi har snakket om her - men vi var også ude og holde foredrag for sådan nogle skolelæreruddannelsessteder, hvor man så skulle vise børnene, hvordan de skulle gå ud og lave kratlusker-sager og undersøge deres eget rensningsanlæg, vandværker i kommunen, osv. Sådan noget formulerede vi også strategier for sammen med lærerne.

Kristian: Tænkte I det som sådant et aktivt borgerskab?

Per: Ja, sådan noget i den stil kan man godt kalde det.

Hans Pedersen, omtalt her, han var på det tidspunkt ansat som en, der skulle lave strategier for folkeskolelærere, mener jeg. Han har ihvertfald inviteret os til flere arrangementer, hvor vi var inde og snakke om sådan nogle ting.

Der sidder jeg her sammen med Lone Dybkjær, før hun blev Miljøminister.

Kristian: Men I var ikke organisatorisk i den forstand, at I tænkte, I ville lave en kratlusker-forening eller noget i den stil?

Vagn: Nej.

Per: Nej, vi ville ikke være mere end os to, sådan set.

Kristian: Var det bevidst eller?

Vagn: Ja, for vi var super effektive. Man kan sige, mens det fra håndbogen stod på, da var det kun Per og mig. Men Per gik så mere over i Danmarks Naturfredningsforening og blev vismand.

Per: Det var lige så meget en del af min karriere.

Vagn: Jo, men jeg er til gengæld ikke i tvivl om, at når du kom ind alle de steder, så havde det også betydning, at du havde den baggrund, som du havde.

For jeg kan huske, jeg fik en opfordring fra Naturfredningsforeningen i Århus og sagde - selvfølgelig på en pæn måde - at det gad jeg ikke. Det var slet ikke mig - det var mere Per. Det var for lidt konfrontatorisk og for meget snak.

Kristian: Men det kunne jo have været en karrierevej for dig.

Vagn: Absolut, men det interesserede mig ikke.

Per: Hele det her chartek det handler om det at gøre kratluskeri til en strategi. Det her, det er så noget jeg har arbejdet på sammen med Hans Pedersen - det her 'guerilla-biologi'. Han var journalist.

(...)

Kristian: Hvordan synes I den strategi med, at vi skal alle være kratluskere, er lykkedes eller hvordan er den realiseret?

Vagn: Ikke ret godt.

Per: Jeg vil sige det på den måde, at den er hævet op i nogle nyere strategier, som eksempelvis med mere 'social responsibility' og alt det, der er sket i de sidste 20 år. Der har den været med til at få os ind til den, men den kan ikke stå alene, den strategi her. Fordi det at gå ud og bare melde nogle virksomheder til politiet i dag vil ikke have nogen mening med så stort et miljøapparat, vi har - der skal man have en meget mere sammenhængende strategi for, hvordan det skal udvikle sig.

Kristian: Hvordan ser I sammenhængen med 'den grønne forbruger'-bevægelse, for det er vel noget der opstår i slutningen af 80'erne også? Man er så ikke 'kratlusker', men man er miljøaktiv i sin hverdag, fordi man 'handler grønt'.

Vagn: Pers og min strategi er ikke for hvermand - der er ikke mange, der kan tåle at være så konfrontatoriske i så mange år.

Kristian: Og den kræver vel også faglig indsigt?

Vagn: Ja, til dels brugte vi jo virkelig vores biologi, men vi var jo ufattelige frække og aggressive - det tror jeg ikke, der er ret mange mennesker, der kan holde til i ret lang tid.

Så jeg er enig med Per så langt, at den er en god start, men at den trænger til et supplement, hvad den jo så også har fået. Jeg synes så måske man er gået lidt modsat, eller for langt over i den anden retning. Hvorimod, jeg synes den der med 'den grønne forbruger'-strategi bliver udnyttet alt for lidt. Altså, vi ville have enorm magt, hvis vi kunne holde sammen - hvis vi virkelig gjorde det, så kunne vi bestemme, hvad der ville blive produceret. Hvis alle spiste økologisk, så ville meget være reddet i virkeligheden.

Per: Det er vel også det, der sker i det videre perspektiv, hvor der rundt omkring de sidste 20-30 år er sket en hel masse forandringer, eksempelvis i vores energiforbrug. Alt det du ser i de her år omkring klima - lokale grupper, der slår sig sammen og laver vindmøller, og jeg ved ikke hvad -

det er jo helt utroligt hvor mange aktiviteter, der foregår, over hele verden og ikke kun i Danmark. Storbyer, som New York og Chicago, har miljøstrategier.

Vagn: Man kan så sige, at vi har jo begge to forfulgt vores strategi, forstået på den måde, at vi har undervist i det - at vi har udbredt de her miljøperspektiver i vores undervisning på gymnasieniveau og på universitetsniveau.

Per: Ja, det er rigtigt, det har vi selvfølgelig.

Vagn: Og det er helt klart, at det er noget der vinder genklang. Altså, jeg har lavet sådan en fed figur, som jeg altid viser, når jeg underviser i vindkraft, det er meget basalt - hvis du tager udbygningen af vindkraft og lægger det ind på en x-akse og ser hvilken regering, vi havde, så kan man simpelthen se, hvornår der kommer borgerlige regeringer. Alt stoppede jo i fem år, da Fogh kom til - og det har det jo gjort stort set hver gang. Så ændrede det sig dog lidt, da Fogh stillede sig frem på landsmødet i 2005 og meddelte, at Venstre nu var et miljøparti.

Men det er sådan et eksempel, hvor jeg siger; I kan stemme på, hvad I vil, men I må se på jeres holdninger og så må I se, hvem der går ind på hvad som helst. Så giver jeg dem det eksempel, og det kan jeg se, det får virkelig folk til at tænke.

Fordi alle siger jo bare de går ind for miljø i dag - i modsætning til sagen jeg fortalte om, hvor borgmesteren sagde 'jeg sparer borgerne for hundredetusinder, hver gang jeg ikke bygger et rensningsanlæg' - så vil du jo absolut ikke blive valgt i dag. Det er jo ligegyldigt hvilket parti, så er de miljøpositive, men de borgerlige partier er det jo ikke i bund og grund - de sparer jo på det og bremser tingene, hver gang de kommer til magten. Det har de også gjort denne her gang. Det mener jeg simpelthen, at sådan noget skal mine elever vide, og det kan jeg da se på deres øjne, at det giver dem nogle tanker. Vi må ikke indoktrinere dem, men vi har lov til at give dem oplysninger.

Kristian: Jeg kunne godt tænke mig at snakke lidt mere om det med pressen; hvordan I dyrkede det? Det fremgår ret tydeligt, at I har været meget i pressen.

Vagn: Det var ryggraden i vores arbejde.

Kristian: I skriver også et eller andet sted, at mange af de her sager aldrig nåede frem til en domsfældelse, og det er måske også svært i mange af sagerne at sige, om der kom noget ud af det konkret, men, at I var med i hele den proces, der handlede om at få det på forsiden af aviserne og sørgede for, at miljø var noget, man talte om og tog alvorligt.

Vagn: Der var kun én eller to sager, der ledte til domsfældelse; Superfos, de fik en bøde på 10.000, og så KFK, de fik 100.000, det var vist rekorden. Ellers er det fuldstændig rigtigt, vores strategi var at få skandale efter skandale efter skandale i avisen. Vi har faktisk beskrevet vores pressestrategi og hvordan man så gør det her i Håndbogen for kratluskere - i kapitlet 'Pressedækning'.

Så udover, at vi selv skrev en lang række artikler i NICHE og mange andre steder. Så skrev vi altid en pressemeddelelse, hvor vi trak tingene frem, og hvad essensen i det var, og så var vi meget bevidste om, at vi var meget grove. Vi beskyldte dem virkeligt, og vi gik lige til kanten, sådan sprogmæssigt - nogle ville måske mene over kanten.

Vi kaldte eksempelvis politikerne i Vejle Amtsråd for 'dødens købmænd' og kaldte miljøloven for 'blålys' og en 'kæmpe fiasko'. Vi satte meget firkantede ord på - kaldte dem 'uduelige' - så vi fik dem virkelig op at køre, og så sagde de jo det samme til os. På den måde kunne man altid holde diskussionen i gang - typisk varede det jo en uge sådan en serie i pressen. Der skete det, at først så meldte vi dem, og så sagde de, at det bare var os, der løj. Så havde journalisterne jo papirer tilsendt fra os, og så kunne de jo se, at det var deres egne papirer det stod i, og så blev de hængt ud en gang til.

Så gik der lang tid - så gik vi i gang med nye sager. De første gange gik politiet faktisk i gang med at undersøge det. Jeg kan huske, vi blev ringet op af en fra Fåborg, og om vi ikke godt lige ville komme ned til ham. Og der havde han efter tre måneder fået papirerne lagt i datorækkefølge - det var vi da meget imponerede over. Han var meget sød, kan du ikke huske det?

Så på et tidspunkt, så sagde politiet, og det var sådan set næsten vores bedste; den der med 'en sten kan ikke flyve, morlille kan ikke flyve, ergo er morlille en sten'. Der sagde vi, fordi de blev altid frikendt, det svarer jo til den syllogisme der; Superfos er en miljøforbryder, Fredericia Kommune

og Vejle Amt er miljøforbrydere, Fredericia Kommune og Vejle Amt kan ikke straffes for deres miljøforbrydelser, ergo kan Superfos heller ikke straffes. Det var konklusionen på alle de sager. Og det skabte jo en vældig forargelse, at det var dokumenteret med 100 % sikkerhed, at de var miljøforbrydere - og de kunne ikke engang selv sige det modsatte, både virksomheden, kommunen og amtet. Så kom den sætning - og den kom hver gang - og så var det en ny sag. Så blev de frikendt, og så ankede vi.

Kristian: Vil det sige, at de sager, der kom for domstolene ..

Vagn: Nej, ikke ved domstolene, ved politiet, der skulle rejse sigtelse, og så frafaldt de sigtelsen med den begrundelse, at der var ingen strafferetlige regler for amter og kommuner - de kunne faktisk ikke dømmes. Når de ikke kunne dømmes, blev det undskyldningen for at virksomhederne heller ikke kunne dømmes. Fordi de, der havde tilsynet, ikke havde gjort deres arbejde. Så gik den videre til statsadvokaten, så kom det samme igen, og til sidst ankede vi også altid til folketingets ombudsmand, og så kunne vi ikke komme længere. Så man kan sige, at alle vores sager havde tre eller fire toppunkter; selve sagen, den politimæssige efterforskning, statsadvokaten - og rigsadvokaten, vi kunne også gå til rigsadvokaten. Men altså, toppene blev mindre og mindre.

Kristian: Førte I stort set alle sagerne på det niveau?

Vagn: Ja, det var vores strategi.

Per: Ja, men det var i pressen, vi førte det igennem - det var ikke sådan, at vi mødtes med de instanser - og det var brevveksling.

Vagn: Vi sendte anmeldelserne videre til de officielle ting hver gang, og så sendte vi det så ud til pressen samtidig.

Per: Så det var en ren strategi også - det var en gennemtænkt strategi at gøre det på den måde. For der skete også det i årene i midten af '80'erne, at man nedsatte en kommission, der kiggede på retshåndhævelsen - der kom betænkninger, og loven blev faktisk ændret, sådan at det kom til at hedde sig efterfølgende, at man ikke måtte bryde loven. Det var den der paragraf 59 eller sådan noget

Vagn: Ja, det var den der - jeg har citeret den her - der sagde, at nu skulle loven også overholdes.

Per: Det er sådan set den eneste konkrete indflydelse, vi har haft på miljølovgivningen, det er, at den paragraf kom ind, hvor der står loven skal overholdes, medmindre det er bestemt efter anden lovgivning, eller hvordan det nu lød.

Vagn: Ja, i '84 kom paragraf 50a - i paragraf 50 stod der, at det var forbudt at lave de overtrædelser, og så kom den 50a, der sagde, at nu skulle den også overholdes. Det var altså 10 år efter miljøloven var trådt i kraft.

Kristian: Den paragraf kunne I ikke bruge, fordi det var i '84 .. ?

Vagn: Vi blev vel ved til '86-'87, gjorde vi ikke?

Per: Det stoppede vel i '86, vil jeg tro - fordi jeg flyttede jo til Aalborg i sommeren '87.

Vagn: Ja, så en seks, syv år arbejde vi intensivt med det.

Kristian: Og hvad var årsagen til, at det ebbede ud?

Per: Det var en helt naturlig - dels at jeg flyttede herop, det besvær i at holde den daglige kontakt - og jeg var et andet sted i min strategi.

Vagn: Også at de jo fik mere styr på udledningstilladelserne. Det kunne jo både være positivt og negativt - at de udvidede dem, eller at de faktisk greb ind over for det.

Per: De blev meget større de godkendelser, der kom. De gik jo fra at være tre til fem sider små dokumenter til at være 20-40 sider. Det var klart, fordi man professionaliserede så meget, som man gjorde.

Der kom til at sidde nogle folk ude i kommunerne, som kunne skrive de har lange godkendelser.

Vagn: Ja, det kunne være nogle biologer.

Per: Eller nogle ingeniører, der kunne det.

(...)

Per: Vi havde også en strategi, som sagt, der var, at vi skrev andre steder om vores strategi som kratluskere. Der blev vi inviteret mange steder til at holde foredrag - se, det her eksempel er VS, de lavede en bog, som hed 'Grøn vækst, rød fremtid', tilbage i '87.

Vagn: Har vi også skrevet i den?

Per: Ja, det har vi - hvor vi simpelthen kondenserer vores strategi og skriver, hvad er det man skal gøre for at gøre noget ved de her folk.

Vagn: Vi har også skrevet i Land & Folk, kan du huske det?

Per: Det har vi også, ja, inden de nedlagde den.

Også her i NICHE har vi selvfølgelig sådan nogle opsamlinger på, hvad det er, vi går og laver. Det her er så mere min egen karrierestrategi efterfølgende, og hvad retninger jeg er gået ud af. Hvor det eksempelvis er endt ved sådan noget dansk humanøkologi - det er bl.a. Arne Remmen, mig og Finn Arler. Og det er så endt med; den seneste bog vi har skrevet, en ny udgave af den der Humanøkologi, og så er jeg ved at lave den her Felter i Forandring sammen med en flok folk fra Aalborg. Det er så en anden måde at tematisere hele den her strategi-snak på - det er bare lige for at vise kontinuiteten i det her.

(...)

Vagn: Vi har skrevet masser af bøger - vi startede faktisk med at skrive undervisningsbøger til biologi, på Gyldendal skrev vi jo i mange år, så ville Per ikke være med mere på et tidspunkt, men så fortsatte jeg så.

Per: Det var én af dem, vi skrev sammen

Vagn: Ja, og der var så tre bind i det.

Per: Men det vi skrev sammen startede jo også ud med et folkeligt engagerment, fordi der var en hel masse snak omkring det der miljø, og der var Hans Pedersen bl.a. med til at lave noget, der hed 'Ærlighed og kildevand' i fjernsynet. Der skulle vi så skrive biologibogen, som skulle forklare de studerende det, og det blev så en folkeskoleudgave og en gymnasieudgave. Det var så det, der senere gav udgangspunkt for, at vi skrev den i NICHE. Det var vel den første undervisningsbog, sådan egentlige, var det ikke det?

Vagn: Vi skrev jo også flere udgaver, og så på et tidspunkt, der havde du ikke tid mere - jeg tror vi havde udgivet fem til seks stykker - så gik jeg videre, og så gik det også over i andre områder, som fysiologi, genetik, og så den der Biologiens ABC.

(...)

Per: Vi var også redaktører, kan man sige, på sådan et par bøger her - eller undervisere, ja - vi fik lov til at undervise på Journalisthøjskolen et efterår - eller to efterår efter hinanden - og der sagde vi til de studerende; at I skal simpelthen arbejde projektorganiseret, og I har så og så mange dage til at lave den her bog, for der skal den være færdig, fordi I skal holde reception den og den dag. Så vi havde allerede annonceret, hvornår deres reception skulle være, og så gik de i gang med at

arbejde med det der. Og der lavede sådan en 10-20 mennesker en bog på et par måneder. Skide god erfaring - det var enormt fantastisk godt undervisningsmæssigt. Hvis man ser på den liste af studerende der var med, så er mange af dem nogle, der er blevet ret indflydelsesrige efterfølgende.

Vagn: Så vi havde jo også - fordi vi virkelig servicede vores journalister - så havde vi en utrolig goodwill - ikke bare blandt de etablerede, men også blandt den nye generation af journalister.

Per: Det var fantastisk - synd, at man ikke får lov at undervise på den måde mere.

Vagn: For at bestå skulle bogen være udgivet den dag, hvor vi holdte reception. Vi har altid; til alle vores bøger i NICHE, der holdte og holder vi en reception, hvor folk kan få en drink, og der kommer altid en masse mennesker. Det gjorde vi så også på Journalisthøjskolen der, og det var et tilløbsstykke - og de var stolte jo, for de havde fået en bog udgivet.

(...)

Per: Jeg har flere af de der bøger, men det gider jeg ikke overdænge dig med nu - det kan vi se en anden dag. Det er bare for at vise bredden i strategierne - det var ikke bare det med at melde virksomheder til politiet, der var lige pludselig en hel strategi i forhold til, hvordan man skulle gøre sådan noget.

Vagn: Ja, det udviklede sig bestemt - men vi må alligevel erkende, at det, der havde den største gennemslagskraft i pressen, var helt klart den primitive første strategi - det var jo det. I dag melder alle jo alle til politiet, det nytter ikke en skid - men dengang gjorde det, og det var jo ekstremt, sådan to akademikere - det var jo utænkeligt dengang. Det var jo samfundets idé, at det var folk, der kunne snakke en masse uden nogen forstod noget, og så kom der bare to her og sagde tingene på almindelig dansk. Jeg kom meget på travbanen, både dengang og nu, så jeg kunne godt bruge det almindelige sprog - og det virkede altså, det gjorde det.

Per: Vi har primært fået 'benefit' ud af det, må man sige, karrieremæssigt osv.

Vagn: Ja, bortset fra at vi ikke kunne blive ansat i kommunerne og amterne i starten der. Jeg må da sige, at grunden til, jeg blev gymnasielærer, var da også, at ham rektor syntes, det var interessant, at der var en, der lavede noget andet end .., du fik vel direkte dit job på, at du var kendt faktisk?

Per: Ja, det kan man sige vel, men også det, at jeg kunne begge ting - både det at jeg var idéhistoriker og biolog, det har altid været en stor fordel.

Kristian: Så det har ikke sådan været en udelukkelse fra noget?

Per: Det vil jeg ikke sige - det synes jeg ikke man kan sige.

Vagn: Og det som jeg fortalte om - det var jo faktisk det, der gjorde, at jeg fik en ph.d. i stedet for Finn - Finn Bendixen. Det var vist egentlig sat af til ham, var det ikke det, han har ihvertfald aldrig glemmt, at det var mig, der fik den i stedet for. Men der var en fra fysik, der syntes det var godt, det vi lavede, har jeg fået at vide senere - det var grunden til, at han stemte på mig; at tingene kom ud.

Og så havde vi jo en fantastisk spændende tid.

Per: Ja, det var meget lærerigt.

Vagn: Vi blev utroligt gode venner - vi behøvede ikke at kontrollere hinanden til sidst. Vi lavede én eneste datofejl i alle de år der. For det var én ting - hvis du bare lavede den mindste fejl, så pustede de den op, så vi kontrollerede bare hinanden hele tiden. Men vi endte med at stole fuldstændig på hinanden. Og det var ligegyldigt, hvem vi ringede til, vi vidste bare, hvad hinanden tænkte på det tidspunkt. Det var bare dybt inspirerende.

Per: Så lærte man jo også en masse omkring det at skrive og udgive bøger, og sådan noget. Det har været spændende - og som vi jo driver videre i NICHE, som nu handler lidt mere om at gå ud og spise godt nogle gange om året, men det har også været godt.

Kristian: Hvor aktivt er det forlag?

Per: Når der er nogen der gider at lave bøger, så ..

Vagn: Det er, som jeg fortalte lidt på vej herop - der er ikke basis for de kritiske biologi bøger mere. Det er tiden simpelthen ikke til. Vi laver hobbybøger og så laver vi undervisningsbøger - det er vist mig, der som hobby kører det videre. Så har jeg lovet dem, jeg ikke sætter formue til, og så mødes vi om foråret og om efteråret. Så det er mest blevet en social forening, og så lidt forlag. Kommer der en dag en bog, som nogen brænder for - ligesom den med Per der, den udgav vi der. Uden du overhovedet opdagede noget.

Kristian: Nå, det her festskrift?

Vagn: Ja, den er vi meget glade for.

(...)

Bilag 2

Transskription af interview fra oktober 2017

Interviewer: Louise Kobek Thorsen

Med-interviewer: Kristian Hvidtfelt Nielsen

De interviewede: Vagn Juhl Larsen & Per Christensen

Louise: Jeg vil starte med at spørge ind til idéerne bag "Anti-Hoffmeyer"; idéerne om at gøre tingene på en anden måde?

Per: Det var vel meget bredt kritisk anlagt, jeg tror godt man kan sige, det har haft en impact på meget af det, vi har lavet. For det smitter jo af i alle de der sammenhænge, når du i dag går og snakker om byøkologi og haveaffaldshåndtering, energiforsyning osv, alle de områder er jo blevet påvirket af, at en masse unge folk fra universiteterne - som har været ude omkring virkeligheden - og så har arbejdet med de ting. Det tror jeg nok gælder os alle sammen, at vi på den måde har været med til at så noget sæd derudefra. De folk, der var på de her biologiseminarer, som vi snakkede om, de blev jo alt lige fra universitetskarrierer til, at man var med til at etablere Landsforeningen for Økologisk Landbrug - det udsprang også af nogle af de her sammenhænge. Så det var - selvom man kan grine lidt over det, at man refererede så meget til Marx osv. - så var det altså noget, der havde en indflydelse. Det var mange folk, der på den måde kom igennem den her skoling, kan man sige.

Louise: Hvilken relation så I tidsskriftet NICHE have i forhold til tidsskriftet Naturkampen?

Per: Dem opfattede vi jo så vidt som konkurrenter. I høj grad var det jo egentlig kun der biologisk viden blev taget op i de der fagkritiske sammenhænge, og det var vel også en af de store fællespunkter, hvor der var virkelig meget snak om nytænkning. Der var også nogle fra fysik og sådan nogle steder, der kom med i sådan nogle fagkritiske sammenhænge, men de fik aldrig rigtigt etableret deres fagkritik. Ved at man har et tidsskrift - et forum hvor man kan debatere, osv.

Vagn: Jeg mener også, vi har skrevet i Naturkampen.

Per: Jo, vi har været interviewet et par gange, og jeg har skrevet et par artikler deri. Men det var mere i relation til min almindelige, faglige baggrund. Biologi er mange ting, og vi arbejdede sådan nogenlunde bredt med det. Jeg tror alle dele af biologien var repræsenteret her. Naturkampen opfattede vi lidt som en konkurrent. Det var også derfor vi lavede sådan nogle barnagtigheder, som at kalde en artikel for "Anti-Hoffmeyer". Han blev sur på os. Det var også fjollet.

Vagn: Vi skulle jo også skabe lidt opmærksom omkring NICHE. Vi skulle jo starte forfra. Men der var helt klart to fløje. Den praktisk anlagte det var min fløj - altså forargelsen over det der skete. Hvor den teoretiske fløj var Per og Finn - og Poul og mig, det var os fire, der ligesom kørte det. Og vi gik egentlig fint i spænd, kan man sige, men vi mobbede da hinanden godt nok.

Mig: Som I selv tidligere har nævnt var det ret afgørende, at I havde NICHE til at udgive i, for at det fik Superfos-sagen til at rulle?

Vagn: Ja, altså, og det glemmer jeg aldrig. Det var til et møde, hvor jeg kom med forslaget om, at vi skulle udgive en bog - der hed håndbog for kratluskere, og det grinede folk jo bare af. Men Per var faktisk den eneste, der responderede positivt på det, og det blev så begyndelsen, og den første sag var netop Superfos-sagen. Jeg arbejdede med tungmetaller, og de lavede jo fosforgødning dernede - det var specielt den, der var et problem. Særligt, fordi der var både magmatisk dannelse og sedimentær dannelse, og det sedimentære havde enorme mængder af kviksølv, cadmium, bly, zink og kobber. Og der havde jeg undersøgt forholdene - jeg var fuldstændig uvidende om alt inden for miljø, stort set. Men fandt så ud af, at vi havde indført Miljøloven i '74, og i én paragraf stod der, man ikke måtte forurene, og i den næste paragraf stod der, at det måtte man godt, hvis man fik tilladelse. Og det var så de tilladelser, jeg bad om nede i Fredericia, og det var egentlig begyndelsen på alt det her for mig. Jeg fik de der tilladelser, og så så jeg bare: De havde sådan noget, der hed en egenkontrol hvilket for mig var ganske mærkværdigt - de skulle kontrollere sig selv. Og selv de kontroller, hvor de skulle kontrollere sig

selv, der var der vildt overskridelser på hundredevis af procent - hele tiden. Og da vi kom 4-5 år senere, der havde kommunen slet ikke været derude. Det fik virkelig mit pis i kog, og jeg fik bare et flabet svar fra dem dernede. Det skal de ikke slippe godt fra, tænkte jeg. Så simpel var min begyndelse på det hele. Det var simpelthen, de måtte tro jeg var dum i nakken hvis.. og det vakte sådan set også min politiske interesse, for jeg kunne godt se, hvem det var, der sad dernede. I alle de kommuner sad jo fra de borgerlige til socialdemokraterne. Og den der miljølov var ren svindel, som vi kaldte det en "potemkin-kulisse", som var Pers udtryk - det ord kendte jeg slet ikke dengang. Det blev et meget berømt ord - pludselige vidste hele Danmarks befolkning, hvad en "potemkin-kulisse" var.

Og det var så den måde, hvorpå vi angreb politikerne. Altså, hvis vi skal sætte sådan et fjendebillede op, så var den jo tosidig - dels virksomhederne, og dels politikerne. Og der var det Per, som sagt, der synes det lød spændende. Og det er jo sådan set interessant, for Per var jo teoretiker, hvor jeg slet ikke var det.

Det var den måde, det startede på, det var til det NICHE møde, og så udgav vi Superfos-sagen, som skabte voldsom røre.

Superfos-sagen startede jeg egentlig selv, for der gik noget tid. Det første halve eller hele år. Jeg kan i hvert fald huske forsiden af Jyllands-Posten "Biolog lukker Superfos: 800 arbejdspladser mistet", og på forsiden af Aktuelt "Danmarks mest upopulære mand" - det var mig. Og jeg blev jo utrolig glad for lige pludselig at have én. Samtidig så de jo skævt til mig på Botanisk Institut - nogle af dem. De studerende var vældig fine, de synes bare det var super det her - men de fastansatte - jeg var jo nærmest en paria. For dels havde jeg haft den der Århus-sag, og nu tog jeg også den der Superfos-sag, og journalisterne ringede jo hele tiden. Så jeg var super glad. Vi kendte faktisk ikke hinanden - vi havde set hinanden til de der AJB møder, der meldte vi os til det samme og kom så i bestyrelsen i redaktionen. Jeg var kasser.

Per: Du manglede også opbakning og noget arbejdskraft fra nogle andre, og der var ikke mange gangere i AJB, der kom på banen.

Vagn: De turde heller ikke, altså, Per var den eneste, der turde - jeg er sønderjyde og Per, han er nordjyde, og det passer perfekt sammen. Vi er lige stædige og lige frække begge to, altså, når jeg tænker tilbage på det, det var utroligt. Så snart vi besluttede vi ville have nogle dokumenter, så samlede vi dem, tog fotografiapparat, bøger, og ting og sager, og så gik vi ned på Århus Kommune og sagde vi vil godt have papirerne for den virksomhed - det kunne der ikke være tale om - vi vil godt snakke med lederen her - ja, han var til møde - jamen, vi sætter os her, så venter vi på ham. Så stod vi med vores ting, og hver gang der kom nogen forbi tog vi fotografier af dem - vi blev vildt upopulære derinde. Så kom ham lederen efter nogle timer - vi sad jo bare og hyggede os og læste, og de troede de bare kunne lade være med at svare os - men så kom han, og vi blev kaldt ind på hans kontor - vi ville aldrig få de papirer, og det blev over hans lig - og han råbte og skreg. Så tog vi bare et billede af ham, og sagde: Nu har vi så skrevet ned, at du siger, det bliver over dit lig, at vi får de papirer - er det rigtigt citeret? Og så blev han jo klam, fordi vi gik jo straks til pressen, og så skrev vi jo bare de der ting. Og det var den måde vi fandt ud af at det der med pressen, det virkede. Og det endte jo med, fordi der var jo ikke de der - der var en meget bedre offentlighedslov dengang, i dag er der jo mange flere undtagelser gennem overstregninger. Dengang, det skal de måske også i dag, men dengang skulle du svare inden ti dage. Og de prøvede jo også at chikanere os på alle mulige måder; sende store bunker og opkræve penge for det.

Grunden til vi kom så langt, var at vi havde et helt fantastisk samarbejde med pressen. Og så med politikere - det var vel VS, SF, Socialdemokratiet og Radikale. Der havde vi simpelthen kontakter i byråd, amtsråd og Folketinget - i Århus og Herning - specielt ham SF'eren Leif Herman. Og det lykkedes da faktisk at få en lov vedtaget på et tidspunkt, hvor der stod noget i retningen af, at nu skal miljøloven også overholdes. Det var lidt morsomt.

Men det var provokationer. Det var den der - bum bum bum - til pressen gik det simpelthen her, hvor Cheminova-gruppen fortsatte med den samme sag, og de måtte arbejde mere, og mere, og mere, for at få den samme provokation. Det lurede Per og mig jo, så, så snart vi var heroppe, så tog vi en ny sag - og det gjorde vi jo stort set i 5-8 år - så var det jo som om det blev lidt forældet. Men jeg tror, det, der gav gennemslagskraften, var, at det var stof for pressen, det her - for vi kunne jo bevise det, det var deres egne tal, det var ikke kommunernes tal eller nogle andres, det var virksomhedernes egne tal. De sagde hver gang at det var svindel og løgn, og ting og sager, men vi kunne jo dokumentere det. Og så kørte vi bare på, igen og igen og igen. Jeg tror det var det, tror du ikke det, der gav den store gennemslagskraft.

Per: Jo, altså, det var meget den der systematik, der lå i det. Selvom vi var to mennesker i den der forening, så var vi så systematiske at vi faktisk kunne lave det arbejde, som der ellers skulle mange mennesker til.

Vagn: Og, Per, han er det hurtigst skrivende menneske, jeg kender. Det er så ikke altid lige pænt og godt, det han skriver, men så var det mig, der gik det igennem. Er du vild, han kan sætte ord på papir. Det var, at sådan en artikel, det tog en times tid, så var den klar i oversigt, så skulle den lige revideres og så var den bare perfekt.

Så i virkeligheden, det var også tilfældigt, at vi udgjorde så godt et team, og at vi kunne lide hinanden. Selvfølgelig mobbede vi hinanden - Per syntes jo jeg var vildt højre-orienteret og apolitisk, og han undrede sig også sommetider over, om jeg burde være akademiker - men hvor jeg så mobbede ham med hans uforståelig sprog og sådan nogle ting og sager. Så vi blev faktisk ret hurtigt venner, selvom vi var meget forskellige, og det var nogle fantastiske år, altså dem ville jeg ikke have undværet.

Per: Nej, det var en mindeværdig tid.

Vagn: Ja, det var helt vildt, altså.

Louise: Superfos-sagen var vel også speciel i form af dens længde og udfoldelsen af juridiske tovtrækkerier?

Per: Ja.

Vagn: De var jo så så "dumme" - i gåseøjne - myndighederne. Det var jo virkelig ufatteligt primitivt. Vi fik den der udledningstilladelse, sammenlignede den med prøverne, og vi havde som tommelfingerregel - hvilket var grotesk i sig selv - at, var der over 500% overtrædelse og havde de fundet sted i mere end et år, hvis det ikke var det, så droppede vi sagen, for så var der nok andet at tage fat på.

Så skrev vi en politianmeldelse. Den sendte vi så til kommunen, og skrev; vi er sådan set bare to biologer, og da I ikke har lavet jeres arbejde, så har vi lavet et udkast til jer, og vi skal venligst anmode jer om at sende den til politiet. Og det gjorde de jo aldrig. Det kunne de slet ikke drømme om - det var utænkeligt dengang - og når der så gik et stykke tid, og vi ikke havde hørt fra dem, jamen, så skrev vi; da I ikke har reageret på det, så melder vi ikke bare virksomheden, men så melder vi også jer, fordi I ikke har gjort jeres arbejde. Og det var der lovparagraffer om, men der var bare ingen straf forbundet med det. Og så sendte vi det, og så hørte vi forøvrigt ikke noget i månedsvis.

Så kom der som regel, at nu havde de afvist det. Så sendte vi det bare til statsadvokaten, til rigsadvokaten, til Folketingets ombudsmand. Og de kunne jo have bremset det, hvis de bare selv havde sendt det ind. Så var der ikke sket en skid. Og mange gange så nægtede de os aktindsigt - helt i mod loven - og det var da det dummeste. En af de største sager vi havde, det var ovre på Fyn, og det viste sige, der ikke var nogen miljøsag i det - de ville bare ikke af med papirerne. Men så blev det en kæmpe sag pga. at, der måtte jo være noget, når de nu nægtede. Jeg tror det var noget med vaskepulver - i Middelfart - ja, det er vist rigtigt, der var vi også inde på kontoret på vej ned, kan jeg huske

Så man kan sige, at det er også lidt tilfældigt, at der kom et koncept, der lige virkede på det pågældende tidspunkt. I dag ville det jo slet ikke have virket. Der er nok stadig enkeltsager man kan finde i dag, men jeg tror slet ikke det vil virke i dag. Så det har også noget med tiden at gøre.

Louise: Det er lidt interessant du siger det, for nu ved jeg ikke om I så tv igår, men i Operation X, der har de netop hængt H&M ud for, at de siger der ikke forekommer spild i deres forretning, men at de netop sender en masse tøj til afbrænding. Det er vel lidt sådan en kratlusker-strategi?

Vagn: Ja, jeg så den godt - det var to firmaer, ikke, H&M og Bestseller. Ja, de arbejde faktisk på samme måde, som vi gjorde, ved at skaffe papirerne. Så du har ret, det kan godt være, at tiden er til, at man kan tage det op igen.

Louise: Du siger så, at du var uvidende om hvad der ellers var af miljøproblemer, da du gik ind i det. Superfos var eksempelvis også forbundet til miljøskandaler i 60'erne og 70'erne, men det var ikke noget I kendte noget til dengang?

Vagn: Jeg havde måske nok godt hørt det, men der skete jo noget - det er forøvrigt meget interessant - fordi der var jo en læge dernede, som havde været frihedskæmper, Jørgen Røjel, og han - det lærte vi faktisk meget af - fordi han begik en kæmpe bommert. De ledte nemlig også utrolige mængder af radioaktive stoffer ud, og så begik han den fejl, at han tog fejl af to isotoper. Altså, at han anklagede dem for at have udledt - jeg kan ikke huske hvad det var for et - men lige præcis det han anklagede dem for var ugiftigt. Og derfor var Per og mig - og det diskuterede vi faktisk meget - ekstremt grundige. Man måtte ikke lave fejl. Hvis man lavede én eneste fejl som kratlusker, så kørte de på den og så hængte de dig ud, og det lykkedes faktisk dem nede i Fredericia, at få hængte Røjel ud som utroværdig, fordi han havde lavet den kæmpe bommert der. Og jeg tror højst vi lavede et par kommafejl i vores tid. Vi var ekstremt grundige med årstal, datoer, mængder og sådan nogle ting, så de ikke kunne komme efter os med, at vi havde overdrevet. Og man kan jo også, sådan nogle procenter kan man jo regne ud på mange måder, og vi var meget forsigtige med i stedet for at skrive 10.000%, så når vi var over det dobbelte skrev vi hvor mange gange mere, altså, for procenter kunne du jo få tusindvis af procenter - kan du huske, det havde vi en stor diskussion om, det var netop ham Røjel der, fordi han var fandme en god mand, men han blev.

Og så stoppede det, og blev først taget op igen, da vi kom.

Men der havde jo så Cheminova-gruppen overtaget, kan man sige. Den kommer ind i mellem der, hvor Cheminova-gruppen så arbejdede.

Per: Har du set den nye bog fra Cheminova-gruppen? Skrevet af Jens Østergaard og Flemming Højgaard Madsen, som var en af de studerende fra Cheminova-gruppen. Han [Flemming] har brugt hele sit liv på dén sag der. Og ham Jens Østergaard er vist folkeskolelærer i Nibe, og ham har jeg lidt kontakt med, for vi er her i byen sådan en bogcafé-agtig-ting, hvor vi formidler en masse omkring bøger og litteratur, og der sagde han, at de på det forlag. Så den har faktisk relationer til Skørping, den der.

Vagn: Må jeg prøve at se bogen. Nå ja, han blev jo meget berømt, ham der Rav-Åge. Den historie, han fortalte om mågerne derude, det var jo en klassiker. Jeg tror, han blev ridder ved det.

Per: Han fik en medalje.

Kristian: Hvad var det for en historie?

Vagn: Det var ham der fortalte om, hvad der skete med dyrene, eksemplificeret med mågerne. Da Cheminova flyttede derop - der var der hummere og fremragende fiskeri i Limfjorden, inden de kom - og det var de første der blev udryddet. Og der er nogle steder derovre, hvor kviksølv indholdet var på niveau med Minamata.

Der skal man så tage ind i det, at Per og mig - udover myndighederne - så havde vi jo to kæmpe modstandere. Det var fiskerne og det var fagforeningerne, fordi de så det jo som arbejdspladser. Og af en eller anden grund fiskerne - altså, jeg fandt aldrig helt ud af hvorfor de var så negative over for det her med miljø, det var da deres livsgrundlag. Og der var han [Rav-Åge] faktisk heller ikke særlig populær blandt sine egne, fordi det var ganske usædvanligt, det her, af en fisker. Selvom de havde ødelagt hele deres område deroppe.

Per: Han var fisker fra Thyborøn, så det var hans egen baggård, der blev forurenat.

Vagn: Jamen, når de alligevel var negative, tror du så det har været fordi vi var efter fiskefabrikkerne også, eller hvad?

Per: Nej, det tror jeg ikke.

Vagn: Jamen, fordi det var de jo - eller så

Louise: Jeg har forstået det sådan, at det var fordi, der var så mange, der var ansatte hos Cheminova.

Vagn: Det er også min bedste forklaring på det - at det var i hvert fald det med fagforeningerne. At vores eneste var jo nok at lukke virksomhederne, osv. Så han var virkelig den, der i mange år mere kunne holde Cheminova-sagen oppe, end dem [Cheminova-gruppen] der arbejdede med den. Har du læst den, Per?

Per: Nej. Den er voldsomt stor. De har mange ting med.

Louise: Jeg faldt over den her af Røjels også, Fra anarki til hysteri. Den siger der er nogle voldsomme problemer i 60'erne og 70'erne, men at i 80'erne så kammer det over, især pga. Vandmiljøplanerne.

Vagn: Mener han så, at de var nødvendige? Det var jeg slet ikke klar over.

Louise: At der kommer nogle af de her modbevægelse til, hvad I lavede. Jeg har fundet artikler også, der beskriver "grøn er diktaturets farve" og "miljøterroristerne". Af Steen Steensen bl.a.

Vagn: Ja, ja - han skriver direkte, hvad man gjorde med sådan nogle under krigen - dem likviderede man.

Per: Han er sådan en rigtig fremskridtsparti-type.

Vagn: Han var seminarielærer oppe i Ranum. Ham havde jeg sgu helt glemt.

Per: Han var helt rabial.

Vagn: Jamen, han skrev direkte, at vi skulle skydes ligesom stikkere under 2. Verdenskrig.

(...)

Per: Der var også noget med Flemming Juncker, der også var med ude i frihedsbevægelsen.

Vagn: Ja, han ejede det gods - hvor var det nu det lå.

Per: Overgård - ved Mariager.

Vagn: Ja. Ham debatterede vi meget med i Jyllands-Posten - han havde frit spil til Jyllands-Posten.

Per: Han havde virkelig mange spændende idéer omkring kvælstof og landbrug.

Vagn: Men han dummede sig jo også utroligt, og der viser det sig jo, at viden - økologisk viden - kan være nødvendig. Han havde en kæmpe artikel i Jyllands-Posten, og han kunne skrive hvad som helst, kan du huske det, og havde bare åbne spalter. Så kom det jo frem med iltsvind og ting og sager, og så skrev han meget belærende, at sådan nogle biologer som os, vi måtte da vide, at der var en proces, der hed fotosyntese. Det var sådan meget nedladende, og så vidste vi sikkert også, at et af restprodukterne ved fotosyntesen var ilt, og nu brokkede vi os ustandseligt over at landbruget og industrien var årsag til iltsvind ude i havet. Men faktum var jo, at der blev produceret mere ilt, end der blev forbrugt ved respiration, så det var fuldstændig godnat, at vi sagde, det var dem, der var årsag til det.

Og jeg siger altid til mine elever - så fremfører jeg det, sådan som han skrev det - nu skal I prøve at finde ud af hvad der er galt i det her. For det, han jo glemte, var, at ilten aldrig nåede ned til bunden, hvor der var brug for den, men blev udledt af algerne oppe i overfladen. En fantastisk bommert - en økologisk bommert - som man ville dumpe for, hvis man kom til eksamen. Den lod Jyllands-Posten bare fuldstændig køre igennem.

Så Jyllands-Posten; vi kunne stort set ikke komme i den, undtagen når vi blev nedrasket. Men så mødte vi alligevel én, som faktisk senere kom til fjernsynet - nu har jeg glemt hans navn, kan du huske det? Der var også nogle biologer, som var uenige med os, der eksempelvis mente, at vi overdrev. Og det synes han jo var - han var freelancer dengang, han var ikke blevet fastansat endnu - så han refererede jo det der, og så skulle han have mit svar på det, men han kunne ikke få

fat i mig. Så skrev han bare, hvad han mente eller troede, jeg ville svare. Det var stikmodsat af, hvad jeg ville svare, og så kunne han ikke nå at trække det tilbage. Så blev jeg jo tosset. Og siden - han har faktisk lavet den der udsendelse i fjernsynet om dansk miljøhistorie, den må du nok støde på. Kan du ikke huske den - hvad var det nu han hed? Det resulterede i hvert fald i, at han nævnte overhovedet ikke vores navn. Det var jo ekstremt pinligt som journalist at gøre sådan.

Louise: Var det for Jyllands-Posten?

Vagn: Nej - han blev så senere journalist ved Danmarks Radio - men dengang, jeg tror han var som studerende endnu, hvor han så kunne sælge nogle artikler. Det var et ret nyt område, så der var ikke rigtigt nogen miljøjournalister ude endnu. Men jeg har glemt hans navn - ham var vi sure på.

Per: Det var ikke Hans Ulrik Riisgård?

Vagn: Nej, han var biolog. Det var ham, der ikke mente, det ikke havde den store betydning med alle de tungmetaller. Det var biologen - det var ham journalisten refererede.

(...)

Louise: Med hensyn til biologer, der var uenige med jer, eksempelvis Hans Ulrik Riisgård, hvordan forholdte I jer til det?

Per: Han var et røvhul.

Vagn: Har du mødt ham?

Per: Ja. Jeg mødte hamovre på Rønbjerg på et kursus derovre - han var et modbydeligt menneske. Men det han lavede der i forhold til Lillebælt, det var jo også overfladisk.

Vagn: Fuldstændigt - det var jo uvidenskabeligt. Det viste sig så, at han faktisk havde fået nogle penge til at lave de undersøgelser af nogle muslinger ude på nogle bøjer. Faktisk, hele hans argumentation gik jo på den måde som mange biologer - at tiden sletter alle spor eller strømmen sletter alle spor. Bare du ledte dem ud et sted, der var strøm nok. Det var hele princippet ved den første forureningsbekæmpelse, det var, at fortynding var et acceptabelt forureningsbekæmpelsesprincip. Så derfor begyndte man jo at lave 'røvhuller' - altså lange ledninger ud fra eneste by, et par km ud; 'Bugtrøret', hed det i Århus, i nordbyen hed det 'Marens Røvhul', lynhurtigt blev det døbt til det. Det var også derfor, man placerede de store virksomheder i Lillebælt eller oppe ved Grenaa, hvor der er en stærk strøm. Og det var der engang en af de mest berømte biologer - Steemann Nielsen, der opfandt den kulstof-14 metode - han mente helt oprigtigt, at det ville være en fordel at tilsætte næringsstoffer, fordi så fik man flere fisk. Så fik man mere alger og plankton, og så fik man flere fisk. Det er jo rigtigt, at fiskerne lå og trak ude ved bugtrøret, kan du huske det, de fangede masser af laks der, og ting og sager. For der var jo masser af mad der. Så det var de officielle biologers mening - der er vi tilbage i 60'erne og 70'erne, ikke. Og Per og mig var jo nogen af de første - ikke de allerførste - ja, der var ikke mange, var der nogen biologer egentlig?

Per: Ikke hvad jeg ved af.

Vagn: Der ligesom havde sådan en mere aggressiv biologisk - og ja, det var der på et mere akademisk niveau, Hans Mathiesen og sådan nogle, men på en mere akademisk måde, de gjorde det. Og så var der Cheminova-gruppen - de var jo de første. Og hvad er det nu foreningen hedder - NOAH, ja. Jeg ved ikke engang hvornår, men de var ret tidlige også.

Louise: Ja, de er fra '69.

Vagn: Ja, så det var 10 år før os faktisk. Så blandt de fastansatte biologer, der lavede man sin forskning og så gav man resultaterne til politikerne, så kunne de jo bestemme, hvad der skete med det. Og helst så havde det ikke noget med politik at gøre, så kom det bare i de naturvidenskabelige tidsskrifter.

Per: Men det der med fortyndingsprincippet viser jo også, at det var ikke bare en kamp i forhold til én virksomhed, der skal have en bøde, det er jo også en kamp for, hvordan biologien skal se ud, og hvordan vi skal bruge den i vores håndtering af samfundet. Så der er ikke ret langt fra de her virksomhedscases og så op til at du kommer til at diskutere nogle af de mere fremtrædende principper i biologien.

Louise: For jeg tænker måske sådan et princip som 'bæredygtighed' er noget der kommer ud af ..?

Per: Ja, det kommer også ud af..

Vagn: Der er vi fremme ved Brundtlandrapporten jo. Det er den, der konstruerer det.

Per: Ja, nej, allerede omkring 80', der har man jo IUCN, der ..

Louise: Hvis det er noget med, at man ikke kan fortynde sig ud af det, så er det vel fordi, der er noget, der ikke kan bære det?

Vagn: Ja, men selve princippet stammer fra hendes definition fra hendes rapport der. Man havde jo grænser for vækst fra '72. Men underforstået bæredygtighed, ja, det er rigtigt.

Louise: At det bliver inkorporeret i virksomheders praksis og sådan.

Per: Men det er så først senere, kan man sige. I den periode her vores sager ligger i, der er det jo i høj grad enkelt virksomheder, som stilles til ansvar for noget de har gjort, som er forkert - som så gør, at de enten skal meldes til politiet, eller at de har dårlig samvittighed.

Vagn: Eller en ny teknologi, ikke - man kan sige, at Superfos ..

Per: Det arbejdede vi slet ikke med, ny teknologi.

Vagn: Nej, men dog alligevel - hvis vi tager netop Superfos, så var hele problemet jo, at de kunne skaffe to typer af råfosfat, og det var kun den ene, der var superforurenende med tungmetaller, men det fik de lov til at købe. Altså, der var den der magmatiske dannelse og den sedimentære dannelse; og det er den sedimentære, der virkelig giver tungmetallforurening. Og jeg kan huske, vi prøvede da at undersøge prisforskellen - det var jo ikke noget med dobbelt-op eller noget. Men der accepterede myndighederne simpelthen, at de kørte på den forurenende råvarer i stedet for den rene.

Jeg tror måske, at der, hvor det har haft betydning, det var jo, at der var kun ansatte ingeniører - altså, de skulle have ledt lortet ud, og det skulle fortyndes. Der var ikke én biolog ansat i nogen som helst kommuner eller amter. Det begyndte så faktisk, kan man sige, og i dag, der er der jo mange biologer ansat, så man også ikke bare får det tekniske - den hedder jo også tekniskforvaltning, det hed den jo dengang; den hed ikke miljøforvaltningen, den hed tekniskforvaltning. Det var spørgsmålet om, hvordan får vi nu, så der ikke flyder lorte nede ved stranden, når folk skal ud og bade om søndagen. Det var sådan set det, det drejede sig om. Altså, det var det synlige, som man jo ser allerede starter der i 30'erne, hvor folk bliver syge, når de bader - og det kunne vi jo stadigvæk møde. Så var en å grøn, når de farvede lagner nede i farveriet den ene uge, og så var den rød næste uge, for så kom slagteriaffaldet svømmende hen. Det kunne man stadigvæk se - hvis man kigger de kurver der på rensningsanlæggene, så kan man se udviklingen, og hvor stor en procentdel, der var urensset i 70'erne. Så blev det mekanisk rensset, og så blev det biologisk rensset. Ham rådmanden der, som jeg nævnte før, i Århus kommune, han gik til valgkamp på at undlade at bygge et rensningsanlæg, fordi hver gang han undlod det, så sparede han Århus kommunes borgere for 100 mio. kr. - og det blev han valgt på. Prøv forestil jer at stille op på det i dag. Selv som konservativ, som han var - de ville aldrig få en stemme i dag, det er jo utænkeligt. Det kunne man altså i begyndelsen af 80'erne. Så satte man bare Vandkvalitetsinstituttet til at lave en rapport, og så stod der, at det har ingen betydning. Så lavede de nogle 3. ordens differentiaalligninger, hvor de så bare puttete nogle tal ind, og så stod der, at med den strøm og den mængde der, så betød det ikke en hujende fis. Hvad var det de hed mere end Vand.. - var det ikke som regel Vandkvalitetsinstituttet

Per: Vandkvalitetsinstituttet, VKI.

Vagn: Ja, men de hed jo også - der var også et andet firma, der lavede de rapporter der ..

Per: Var der det? COWI?

Vagn: Ja, COWI. Jeg ved så ikke om de blev til ..

Per: COWI, de havde Århus Bugt.

Vagn: Ja, det var COWI, ja, men også Vandkvalitetsinstituttet. Dem kunne man simpelthen købe til at lave de der resultater, der passede ind i den gældende politik der.

Per: Men det, der så sker i årene efter, er i høj grad, at fokus i miljøpolitikken skifter; altså, fra at være enkeltvirksomheder, som vi havde kigget på, til i højere grad at være noget, der retter sig ind efter at få de stofkredsløb, der er i samfundet, reguleret. Og herunder så også at sikre, at der ikke bliver ledt for meget ud, og det gør man jo så meget i den retning af at satse på renere teknologi og ændre praksis inde i virksomhederne i forhold til, hvordan man gjorde tingene. Du nævner også i dine papirer her, at der er noget, der hedder 'corporate social responsibility'. Altså, det er jo et af de lag, der kommer ovenpå - så det er ikke sådan, at det stopper med, at der er så mange virksomheder, der bliver meldt til politiet, og problemet er løst. Sådan er det slet ikke. Det er mere og mere, at man flytter fokus i den miljøkamp et andet sted hen - hvor det altså bliver en styring af kredsløb i samfundet, samtidig med en styring af virksomheder, osv., at man så satser på at løse problemerne internt i virksomhederne. Altså, problemet skal ikke komme ud .., de skal forebygges, som renere teknologi.

Vagn: Ja, og de fandt jo også ud af, i modsætning til landbruget, at det var ikke smart at have de kæmpeskandaler. Derfor indrettede de sig meget hurtigere end landbruget - de brokkede sig jo hver gang og fik dårligt reklame hver gang - det er ikke særligt smart for en virksomhed, der skal sælge internationalt. Og Per og mig stillede op - det var en vores mere morsomme oplevelser - kan du huske, at vi købte en aktie i Oliemøllen. De lå nede midt i byen ved havnen lige der ved Bruuns Bro, der lå en oliemølle, der behandlede palmeolie - som var en af de farligste til at eksplodere - den lå lige der og forurenede helt af pommern til. Og der købte Per og mig, eller NICHE købte så en aktie, og så havde vi så set frem til at få miljøforslag bragt for virksomheden. Jeg kunne godt komme ind, men Per kunne ikke komme ind, for vi havde kun købt én aktie, det havde vi kun råd til. Så fandt jeg nede i én af deres regler, at man kunne have en økonomisk rådgiver med, så Per kom med som økonomisk rådgiver. Og de prøvede jo så på at få os til at trække det forslag igen. Der var én ejer - han var der så ikke, men han sad ude i Østasien - der glemmer jeg aldrig, at da det kom til afstemningen, så skulle alle dem, der var der, de skulle så smide sin stemme ned i en papkasse, kan du huske det?

Per: Jeg tror slet ikke, jeg var med dengang.

Vagn: Du var med - det var du.

Per: Nej.

Vagn: Nå, der var i hvert fald én med.

Per: Jeg tror faktisk, det har været Mikael Skou Andersen.

Vagn: Nå, det var ham, jeg havde med, okay. Så blev det jo talt op; ja, forslaget er falden med 18.395.000 stemmer mod 35 for. Det var da et nederlag, der var til at tage og føle på. Men der var alle fjernsynsstationer og radiostationer og aviser, de var der jo, så det blev en kæmpe sag; igen på den der måde. Så, nå, jeg troede det var dig, der var med.

Per: Nej, jeg tror det var Mikael.

Vagn: Okay, det er vist rigtigt, for han havde vist arbejde med det der. Det var ham, der skrev den om Vandmiljøplanen, som vi så før der. Hvad laver han egentlig i dag?

Per: Ja. Jeg har ikke hørt fra ham i lang tid - han har været underviser på Aarhus Universitet.

Vagn: Ja, men hvilken afdeling?

Per: Han er jurist eller ..

Kristian: Sad han ikke på statskundskab?

Vagn: Jo, det skal nok passe.

Per: Er han i Århus mere?

Kristian: Nej, jeg tror faktisk - er han ikke på Aalborg Universitet i København? Jeg er ikke sikker, men ..

Vagn: Har de en afdeling i København?

Kristian: Ja, det har de.

Per: Jeg synes ikke, jeg har hørt fra ham i årevis.

Men det der med renere teknologi og sådan noget, det er jo ret interessant, fordi det gør jo så, at man får nogle helt andre strategier i virksomhederne. Og at de begynder at lave strategier i det hele taget - at de får det skrevet ind i deres papirer, at der er nogle målsætninger at arbejde med, så de ikke går rundt og forurener. Sådan nogle principper, som man skal følge.

Så alt det der kvalitetsledelsen op i gennem 90'erne blev også bare til miljøledelsen; og endnu mere, miljø bliver til sådan noget, der kommer ind over det hele.

Vagn: Men vel også noget man kan promovere, apropos de to virksomheder du nævner. Altså, man har jo netop været fremme med at; hos os, der går intet til spilde, og vi opfylder en række miljømæssige krav med hensyn til stofferne osv. Det var jo utænkeligt i de virksomheder - det var produktion på billigst mulig måde og med den størst mulige profit. Men lige så stille, som Per siger, der blev det jo vendt til at man ligefrem fik en politik, som man kunne gå ud og reklamere med - ikke bare herhjemme, men også ude i verden. Og det resulterede jo også i, at, da vi så gik på pension som kratluskere, så blev vi inviteret ud og skulle holde foredrag for de her virksomheder, og vi var så trætte af det - vi nåede det kun et par gange, gjorde vi ikke det, så gad vi ikke det mere. Så var vi blevet nogle helte.

Per: Men det vi er inde på der, der er det jo faktisk exceptionelt, at Superfos - jeg tror, det var to store aviser, der var blevet lavet sammen med Miljøstyrelsen, som var inde og gennemgå virksomheden fra a til z.

Louise: Ja, rapporten, som de udgav - og netop specielt at man gennem en avisreklame kunne rekvirere den, sagt på en måde, at den skulle være tilgængelig for alle, der havde fulgt sagen i medierne.

Per: Ja, det var en kraftig ændring af kursen for miljøpolitikken.

Vagn: Hvornår var det nu, den lå?

Per: Jamen, det var jo helt tilbage i '85-'86. Det var ganske kort tid efter, vi havde været der.

Louise: Jeg tror, det var '84, rapporten var fra, og det er der, der annonceres omkring den.

Per: Men efter de der annoncer - der var det bare nogle små pjecer, man lavede - men man lavede faktisk en her avis på 30-50 sider, hvor man så forklarede Superfos' strategi. Og gjorde det sammen med Miljøstyrelsen.

Louise Ja, altså, den her rapport - det er i '84 den bliver lavet.

Per: Men ved siden af rapporten, der ligger en avis.

Louise: Okay, den har jeg faktisk ikke set.

Vagn: Vi blev faktisk også i vores sidste år hyret af en virksomhed til at gennemgå den. Det var vi ikke specielt glade for - vi troede det var en fælde. Nordisk Wavin, var det - de laver pvc-rør, ja. Vi vidste ikke rigtigt hvad vi skulle gøre. Vi fik tilbudt en masse penge for det, og vi var meget i tvivl.

(...)

Bilag 3

Dato	Avis	Overskrift
1980-06-09	Information	Nye bøger
1980-06-20	Weekendavisen, Berlingske Aften	Tilløb til et gennembrud - Tidsskrift
1980-06-25	Aarhus Stiftstidende	Nyt tidsskrift
1981-07-09	Jyllands-Posten	Mange danske farvande er alvorligt forurenede - forsker retter skarp kritik mod miljøpolitikken
1981-07-09	Horsens Folkeblad	Masser af farlig gift
1981-09-01	Information	Nye bøger
1981-10-09	Jyllands-Posten	Rektor undersøger angreb på byråd
1982-02-18	Fredericia Dagblad	Kommunen meldt til politiet for ikke at stoppe Superfos (fortsat s. 6 "Kommunen og Superfos meldt til politiet")
1982-02-18	Fredericia Dagblad	Kommunen: Muligt at vi har overtrådt loven
1982-02-18	Fredericia Dagblad	Politianmeldelsen mod Superfos: Tilladelsen som hævdes overtrådt
1982-02-18	Fredericia Dagblad	Superfos: Ingen kommentarer
1982-03-10	Jyllands-Posten	Anmeldelse mod Vejle amt for overtrædelse af miljøloven
1982-03-10	Vejle Amts Folkeblad	Gør embedsmænd og politikere usikre
1982-03-10	Aarhus Stiftstidende	Superfos' igen politianmeldt
1982-03-10	Lands-avisen Aktuelt	Superfoss sviner igen
1982-03-27	Folkebladet Sydjylland	De bestemmer selv hvor meget de vil forurene
1982-03-27	Middelfart Venstreblad, Fyens Stiftstidende	Når der udledes tungmetaller
1982-03-27	Jydske Tidende - Haderslev	Også lovlig udledning i bæltet er alt for stort
1982-03-28	Jyllands-Posten	Superfos forurener som 3500 landbrug
1982-03-29	Fredericia Dagblad	Fokus på Superfos' 'lovlige' forurening
1982-04-03	Vestkysten, Udgave 8 Midt Esbjerg	Bognyt
1982-04-03	Middelfart Venstreblad, Fyens Stiftstidende	Skytset rettes mod Superfos A/S, Fredericia
1982-04-08	Jydske Tidende - Haderslev	Nye bøger
1982-04-16	Weekendavisen, Berlingske Aften	Tilbage til naturen - Evolution
1982-04-17	Folkebladet Sydjylland	Udkomne bøger

Dato	Avis	Overskrift
1982-04-19	Information	Nye bøger
1982-05-10	Fredericia Dagblad	Anmelderen: Det var mere, end jeg havde ventet
1982-05-10	Fredericia Dagblad	Politisag mod Superfos, kommunen og amtet
1982-05-10	Horsens Folkeblad	Superfos anmeldt for at bryde miljø-loven
1982-05-10	Aarhus Stiftstidende	Superfos i politiets søgelys
1982-05-25	Aarhus Stiftstidende	Boganmeldelser: Biografisk værk med 4000 navne - Om discount, Superfos-forurening og reklamepåvirkning
1982-08-28	Fredericia Dagblad	Tredie politianmeldelse indgivet mod Superfos
1982-08-30	Fredericia Dagblad	Århus-biolog: Skandaløs optræden af kommunen og amtet i Superfos-sagen
1982-08-30	Holbæk Amts Venstreblad	Superfos atter meldt til politi
1982-09-30	Fredericia Dagblad	Anmelderen: Jeg er chokeret - så er miljøloven intet værd
1982-09-30	Aarhus Stiftstidende	Ikke tiltale mod Superfos
1982-09-30	Fredericia Dagblad	Kommunen: Nu vil vi kigge nærmere på Superfos
1982-09-30	Kolding Folkeblad	Superfos fri for tiltale
1982-09-30	Fredericia Dagblad	Superfos slipper for tiltale, fordi man handlede i god tro
1982-11-13	Vejle Amts Folkeblad	Anmelderne i Superfos-sagen er fortsat ikke i tvivl: Tilladelsen er en skandale!
1982-11-19	Jyllands-Posten	Borgmesteren i Fredericia: Dømmes Superfos, bliver ca. 1000 mand ledige
1982-11-19	Information	Hul i loven fritager folkevalgte for miljø-tiltale i Superfos-sag
1982-11-20	Fredericia Dagblad	J.B. Nielsen: Miljøsag kan koste 800 arbejdspladser
1982-12-03	Vejle Amts Folkeblad	Mange millioner kroner på højkant: Varmeprojekt risikerer infrysning
1982-12-03	Fredericia Dagblad	Ny politianmeldelse mod kommune, amt og Superfos
1982-12-03	Vejle Amts Folkeblad	Superfos meldt til politiet endnu en gang
1982-12-03	Fredericia Dagblad	Superfos vil ikke svare sin hårdeste kritiker
1982-12-21	Fredericia Dagblad	Aarhus-biolog: Amtets afgørelse udtryk for magtmisbrug
1982-12-21	Fredericia Dagblad	Grundlaget for politisagen mod Superfos er ændret
1982-12-21	Information	Superfos har ikke overskredet amtets spildevandstilladelser
1982-12-21	Vejle Amts Folkeblad	Vejle amt frikender Superfos
1983 nr. 34	Ingeniøren	Superfos-koncernen
1983-01-06	Land og Folk	Miljøstyrelsen tvinges til at tage Superfos-skandalen op

Dato	Avis	Overskrift
1983-01-20	Fredericia Dagblad	Biologerne: Superfos er i stand til at rense effektivt (Det vil koste mellem 5 og 10 mill. kr. At fjerne alle tungmetaller fra spildevandet, mener biologerne)
1983-01-20	Fredericia Dagblad	Hvis Superfos dømmes: Kan med god ret anlægge sag mod kommune og amt
1983-03-01	Kolding Folkeblad	Biolog om Superfos-sagen: - Tungmetaller har ikke skadet Lillebælt
1983-03-01	Kolding Folkeblad	Biologer betvivler ny rapport
1983-03-01	Politiken	Biologer tvivler på rapport om Superfos
1983-03-01	Fredericia Dagblad	De to Århus-biologer: - Muslingerne på udløbsrøret generes ikke af forurening
1983-03-01	Jyllands-Posten	Forurening og følelser
1983-03-01	Information	Heldige muslinger
1983-03-01	Information	Strøm i Lillebælt 'redder' Superfos
1983-03-01	Fyens Stiftstidende	Superfos vil sælge hele anlæg
1983-03-01	Land og Folk	Tons forsvandt
1983-03-02	Information	Biologerne angriber Superfos-analyse
1983-03-02	Aktuelt	Miljøstyrelsen fastholder kritik: Superfos sendte for mange tungmetaller ud i Lillebælt
1983-03-02	Fredericia Dagblad	Miljøstyrelsen står fast på sin opfattelse
1983-03-02	Jydske Tidende - Kolding Avis	Miljøstyrelsen til statsadvokaten i Sønderborg: Amts-fodnote gør ikke Superfos-udledning lovlig
1983-03-02	Fredericia Dagblad	Statsadvokaten: - Lillebælt-undersøgelser uden betydning i retten
1983-03-02	Kristeligt Dagblad	Superfos er stadig anklaget
1983-03-02	Fredericia Dagblad	Superfos-sagen: Miljøstyrelsen står fast på sin opfattelse
1983-03-02	Kolding Folkeblad	Superfos-sagen: Miljøstyrelsen tager afstand fra amtet
1983-03-02	Jyllands-Posten	Uenighed om virkningen af Superfos-udledninger
1983-03-03	Jyllands-Posten	Professor støtter resultat af ny Superfos-undersøgelse
1983-03-04	Jyllands-Posten	Havbiologen med de klare kendsgerninger
1983-03-04	Jyllands-Posten	Superfos bidrager kun lidt til forureningen i Lillebælt
1983-03-05	Vestjyske Tidende	Miljøstyrelsen uenig med amt
1983-03-06	Jydske Tidende - Kolding Avis	Ib Christensen om Superfos: Reglerne skal overholdes
1983-03-07	Lands-Aktuelt	Træg start i sag mod Superfos
1983-03-12	Jyllands-Posten	Har fisk også brug for metaller

Dato	Avis	Overskrift
1983-03-15	Fredericia Dagblad	Superfos' cadmiumudledning: Tilladelse til 600 kg, men kun udledt 50 kg
1983-03-16	Jyllands-Posten	Eksperterne uenige om faren ved kobber fra Superfos i Lillebælt
1983-03-16	Fredericia Dagblad	Fisker-opfordring: - Tag med mig ud og fisk og se forholdene
1983-03-16	Fredericia Dagblad	Ny tilladelse klar til maj
1983-03-16	Information	Superfos indrømmer at tungmetal-krav er for lempelige
1983-03-16	Kolding Folkeblad	Superfos-høring i Fredericia: Eksperterne uenige om forureningsfare
1983-03-16	Fredericia Dagblad	Tungmetaludledningen: Kravene til Superfos ventes ikke skærpet af Vejle amt
1983-03-16	Fredericia Dagblad	Vejle amt ville ikke svare folketingsmedlem
1983-03-17	Information	Ny kritik af tungmetal-undersøgelse omkring Superfos
1983-03-18	Information	Miljøstyrelsens biolog føler sig ført bag lyset af Superfos
1983-03-21	Information	Bedre sent end aldrig med nye oplysninger om tungmetaller
1983-03-22	Fredericia Dagblad	Amtet underkendt i Superfos-sagen
1983-03-23	Lands-Aktuelt	Kæmpe nederlag for Vejle Amt i Superfos-sagen
1983-03-24	Jyllands-Posten	Vejle amt og miljøstyrelsen i åbent slagsmål om Superfos
1983-03-30	Aktuelt	Superfos angriber Miljø-styrelsen
1983-04-05	Information	Superfos-sagen - en sag eller ingen sag?
1983-04-06	Land og Folk	Amts rolle i miljøsag skaber betænkelighed
1983-04-06	Vendsyssel Tidende	Fjerner underlag for anklage mod Superfos
1983-04-06	Aktuelt	Statsadvokat: Urimeligt hvis amt kan frikende Superfos
1983-04-06	Aarhus Stiftstidende	Superfos-sagen i Fredericia: Statsadvokat som lus mellem to negle
1983-04-10	Jydske Tidende - Kolding Avis	Århus-biologer: Superfos har 'glemt' 400 t. tungmetaller
1983-04-10	Jydske Tidende - Kolding Avis	Statsadvokat Preben Alsøe: Politikere søger at hindre sagen mod Superfos
1983-05-03	Børsen	5 gange større produktion og meget mindre forurening
1983-05-18	Aktuelt	Superfos-sag sinkes i adskillige måneder
1983-06-12	Jyllands-Posten	Ny anmeldelse mod Superfos
1983-06-16	Fredericia Dagblad	Superfos-gipsen skaber nye job i Fredericia
1983-06-22	Aktuelt	Hemmeligt projekt i Fredericia: Ny fabrik kan bruge gipsen fra Superfos
1983-06-25	Fredericia Dagblad	Ny udledningstilladelse: Superfos må fordoble udledning af kobber

Dato	Avis	Overskrift
1983-06-27	Jyllands-Posten	Superfos må fylde gips i Lillebælt indtil 1985
1983-07-04	Fredericia Dagblad	Nu er Superfos sikret mod flere overtrædelser
1983-07-13	Politiken	Fisker-kritik af Superfos
1983-07-13	Aktuelt	Nu skal der gang i Superfos-sagen
1983-07-13	Land og Folk	Opfordrer Miljøstyrelsen: Indgreb mod Superfos er nødvendigt
1983-07-16	Kjerteminde Avis	Sportsfiskere vrede over Superfos
1983-07-17	Jydske Tidende - Kolding Avis	Superfos-retssag forsinkes yderligere
1983-07-18	Fredericia Dagblad	Superfos har fået en ny med lille miljøslag
1983-07-21	Land og Folk	Frist på Superfos-sagen
1983-07-23	Fredericia Dagblad	Superfos-brandbil har fået husly
1983-07-25	Fredericia Dagblad	Fiskerne har også klaget
1983-07-25	Fredericia Dagblad	Nu har fire klaget over Superfos' ny tilladelse
1983-07-26	Fyens Stiftstidende	Natur-folk vil stoppe Superfos
1983-07-26	Kolding Folkeblad	Ny klage over Superfos
1983-07-27	Berlingske Tidende	Anke over spildevand fra Superfos
1983-07-27	Land og Folk	Anker absurd tilladelse til Superfos
1983-07-27	Jyllands-Posten	Endnu en klage over Superfos
1983-07-28	Fredericia Dagblad	Amtet har givet mere end Superfos bad om
1983-07-28	Politiken	Anker afgørelse om spildevand
1983-07-28	Jyllands-Posten	Danmarks Naturfredningsforening: Kontrollen med Superfos er fuldkommen værdiløs
1983-07-28	Aktuelt	Klager over udledning
1983-07-28	Aarhus Stiftstidende	Lillebælt contra Superfos
1983-07-29	Jyllands-Posten	Fiskere advarer mod Superfos' giftudledning
1983-07-30	Fredericia Dagblad	Ingen Superfos-klage fra Århus-biologerne
1983-08-03	Vejle Amts Folkeblad	Formanden for Vejle amts udvalg for teknik og miljø: Superfos har leveret en verdenssensation
1983-08-03	Fyens Stiftstidende	Han er guld værd for Fredericia
1983-08-03	Fredericia Dagblad	Investering på 85 mill. kr.: Superfos danner nye job ved at omdanne gips til gødning
1983-08-03	Amts Avisen Randers	Set i TV
1983-08-03	Aktuelt	Skadelig gips kan blive til gødning
1983-08-03	Kristeligt Dagblad	Snart slut med gips i Lille bælt

Dato	Avis	Overskrift
1983-08-03	Amts Avisen Randers	Superfos har udviklet en forurenings-stopper
1983-08-03	Børsen	Superfos løser gips-problemet i Fredericia
1983-08-03	Helsingør Dagblad	Superfos på vej med løsning på forurening
1983-08-03	Kolding Folkeblad	Superfos vil lave gødning af gips: Ingen grund til frygt for tungmetal
1983-08-03	Land og Folk	Vil omdanne gips-affald
1983-08-04	Aktuelt	Miljø-forbedring sikrer truede jobs
1983-08-04	Fredericia Dagblad	Nødvendigt at rense spildevandet fra den nye gips-fabrik
1983-08-04	Erhvervs-bladet	Superfos vil omdanne gips til gødning
1983-08-04	Fredericia Dagblad	Til lykke
1983-08-05	Middelfart Venstreblad	Tungmetallet vandrer ikke til fødevarerne
1983-08-05	Licitationen	Udviklingsarbejde løser miljøproblem
1983-08-06	Lands-Aktuelt	Dansk Sportsfiskerforbund: Slår alarm efter udledning af gift
1983-08-07	Jydske Tidende - Kolding Avis	Kort fortalt
1983-08-07	Jydske Tidende - Kolding Avis	Superfos-projekt: Flere job og mindre forurening
1983-08-08	Fredericia Dagblad	Ingen gips-klage fra biologerne
1983-08-08	Vejle Amts Folkeblad	SF'er i Vejle amtsråd svarer igen på angreb: Hånende bemærkninger fra Erik Rasmussen er som en hædersbevisning
1983-08-09	Erhvervs-bladet	Myndigheder lader stå til
1983-08-11	Fredericia Dagblad	Forurening er ressourcer, som placeres forkert
1983-08-17	Fredericia Dagblad	Amtsborgmesteren: Nu er Superfos-sagen på et realistisk niveau
1983-08-17	Fredericia Dagblad	Statsadvokaten: Superfos-tiltalen afhænger nu af rigsadvokaten
1983-08-17	Fredericia Dagblad	Tiltalen mod Superfos bliver måske opgivet
1983-08-18	Jyllands-Posten	Der kan ikke rejses miljø-sag mod Superfos
1983-08-18	Fredericia Dagblad	Er De forvirret?
1983-08-18	Aktuelt	Intet sikkert i Superfos-sagen: Kæmpe-miljøsag er ved at smuldre
1983-08-18	Kolding Folkeblad	Statsadvokaten træt af tungmetallerne: Nu er det ikke spændende længere
1983-08-18	Kalundborg Folkeblad	Superfos-sag overvejes igen
1983-08-18	Fredericia Dagblad	Superfos: Nu må sagen være slut
1983-08-19	Fyens Stiftstidende	De slipper måske for tiltale
1983-08-19	Fredericia Dagblad	Nu er det fastslået: Ingen kan klage over hav-forurening, men gerne over lugtgener

Dato	Avis	Overskrift
1983-08-20	Fredericia Dagblad	Superfos risikerer ny straffesag, selv om den første tiltale opgives
1983-08-22	Fredericia Dagblad	Skipper Superfos for tiltale, hører alting op
1983-08-23	Fredericia Dagblad	Superfos står i dag for halvdelen af havnegodset
1983-08-24	Berlingske Tidende	Fredericia på vej frem igen
1983-08-24	Kolding Folkeblad	Overskud på 100 mill.
1983-08-24	Berlingske Tidende	Pæne tal fra Superfos
1983-08-24	Aktuelt	Superfos fyrer folk - og får overskud
1983-08-24	Jyllands-Posten	Superfos i stærk fremgang
1983-08-25	Middelfart Venstreblad	En million tons gødning fra Superfos
1983-08-25	Vejle Amts Folkeblad	Statsadvokat Preben Alsøe: Superfos-sagen er da ikke død!
1983-08-25	Fredericia Dagblad	Statsadvokaten fastholder straffesagen mod Superfos
1983-08-26	Fredericia Dagblad	Pressedagen stod i Skanseodden og Superfos' tegn
1983-08-31	Jyllands-Posten	Superfos er klar til stor-byggeri - pris 85 mio.
1983-08-31	Jyllands-Posten	Superfos får lov til at udnytte sin gips
1983-09-01	Information	Superfarce
1983-09-01	Jyllands-Posten	Vejle amtsråd vil høre mere om Superfos-plan
1983-09-02	Information	Amt 'fortrød' sine tungmetalkrav efter tiltalen mod Superfos
1983-09-05	Aktuelt	Superfos stopper ikke forureningen
1983-11-01	Information	Superfos tiltales ikke for udledning
1983-11-03	Politiken	Det er billigt at svine til
1983-11-20	Aarhus Stiftstidende	- Århus er bagefter siger biologer i dag
1983-11-20	Aarhus Stiftstidende	Århus-biologer klager til Rigsadvokaten
1983-11-20	Jydske Tidende - Haderslev	Århus-biologerne: Genoptag sagen mod Superfos
1983-11-20	Jyllands-Posten	Biologer kræver ny sag mod Superfos
1983-11-21	Fredericia Dagblad	Rigsadvokaten for også Superfos-sagen (De to Århus-biologer har som ventet anket statsadvokatens tiltalefrafald mod Superfos)
1983-11-24	Information	Beder rigsadvokaten se på Superfos-sagen - Tiltalefrafald "et makværk", mener biologer
1983-12-16	Information	Sidste udkald for Superfos-sag
1983-12-28	Politiken	Politiet rejser tiltale mod Superfos
1983-12-29	Information	Ny tungmetal-sag mod Superfos
1984-02-08	Lands-Aktuelt	Vrede biologer: Politimester nedgør sagen mod Superfos

Dato	Avis	Overskrift
1984-02-11	Information	Politimester-afgørelse i Superfos-sag igen til statsadvokaten
1984-02-21	Aktuelt	Biologer om Superfos: Udlodte kobber ulovligt i flere år
1984-02-24	Information	Superfos skal fjerne kobber
1984-04-06	Lands-Aktuelt	Superfos frifundet
1984-04-06	Information	Superfos nu frikendt for kobber-forurening
1984-04-09	Information	Virksomheder anmeldt til politi for forurening
1984-04-25	Solidaritet	Superfos og Sydafrika
1984-05-10	Solidaritet	Superfos om katastrofal forurening: Nød bryder alle love
1984-05-21	Politiken	Hvad skal miljøloven bruges til?
1984-11-01	Land og Folk	Nye bøger
1984-12-14	Ekstra Bladet	Superfos rydder op.
1984-12-14	Information	Superfos rydder op.
1984-12-15	Lands-Aktuelt	Superfos anmeldt til politi for groft svineri
1984-12-15	Information	Superfos fik frit lejde af miljøstyrelsen
1984-12-15	Aarhus Stiftstidende	Superfos meldt igen
1984-12-15	Aarhus Stiftstidende	Superfos rydder op.
1984-12-18	Information	Miljøkrav for 225 mill. til Superfos
1984-12-18	Aarhus Stiftstidende	Strengere miljøkrav ved Lillebælt
1985-01-15	Information	Strid mellem to amter om udledning af spildevand
1985-01-16	Information	Naturforening bakker Fyn op i miljøkrig
1985-01-21	Information	Superfos får ny lempelig miljøgodkendelse
1985-02-04	Aktuelt	Biologer går til ombudsmanden: Nægtet aktindsigt i to fabrikkers miljøforhold
1985-02-11	Information	Nye bøger
1985-03-03	Fyens Stiftstidende	Anmelderne - Danmarks mindste miljøbevægelse vil sætte gang i flere
1985-03-17	Jyllands-Posten	Miljø-terroristerne
1985-05-05	Aarhus Stiftstidende	Nu vil vi ha' rensset luften omkring Fredericia.
1985-05-12	Aarhus Stiftstidende	For 200 mio. Kroner kan vi omdanne gips til gødning i stedet for at lede den ud i Lillebælt. Vi venter kun på grønt lys.
1985-05-19	Aarhus Stiftstidende	Mindre kobber, bly og fosfor i Lillebælt fra juli 85.
1985-05-26	Aarhus Stiftstidende	Genbrug er også en vej.
1985-05-26	Søndags-Aktuelt	Genbrug er også en vej.

Dato	Avis	Overskrift
1985-06-02	Aarhus Stiftstidende	Ny bæredygtig løsning på et gammelt forureningsproblem.
1985-09-15	Aarhus Stiftstidende	Miljøaktivisterne skal være helt sikre - 'Håndbog for kratluskere' udkommer næste måned
1985-09-16	Information	'Miljøaktivister skal være 110 pct. sikre'
1985-09-16	Skive Folkeblad	Miljø-aktivister skal være sikre
1985-09-17	Ringkjøbing Amts Dagblad	Håndbog for kratluskere': Biologer afslører industri-forurening
1985-09-29	Aarhus Stiftstidende	Kratluskerne fra Århus - Biologerne Vagn Juhl Larsen og Per Christensen har skrevet bog om at afsløre miljøsyndere
1985-09-29	Aarhus Stiftstidende	Kratluskerne fra Århus - Biologerne Vagn Juhl Larsen og Per Christensen har skrevet bog om at afsløre miljøsyndere
1985-09-29	Aarhus Stiftstidende	Kratluskerne fra Århus - Biologerne Vagn Juhl Larsen og Per Christensen har skrevet bog om at afsløre miljøsyndere
1985-10-01	Politiken	Vi skulle alle være kratluskere
1985-10-02	Aktuelt	Miljøtilsyn er under al kritik
1985-10-03	Information	Vejviser for kratluskere
1985-11-07	Dagbladet (Roskilde, Ringsted & Køge)	Signalement af en kratlusker - Biologer går til kamp mod forureningen
1985-11-09	Folkebladet Sydjylland	Signalement af kratlusker
1985-11-10	Vendsyssel Tidende	Signalement af en kratlusker - To biologer har indledt privat krig mod industriforeningen
1985-11-12	Horsens Folkeblad	Biologer til kamp mod forureningen
1985-11-12	Midtjyllands Avis	Signalement af en kratlusker
1985-11-12	Fredericia Dagblad	Signalement af en kratlusker: Biologer går til kamp mod forureningen
1985-11-18	Næstved Tidende	Signalement af en 'kratlusker' - Biologer går til kamp mod forureningen
1985-11-28 15(9)	Hovedområdet 10	Kratluskere
1985-11-30	Information	Superfos kæmper mod sit image
1985-12-02	Jyllands-Posten	De grønne udgiver økologisk debatbog
1985-12-03	Fyns Amts Avis - Svendborg	Signalement af en kratlusker - Biologer går til kamp mod forureningen
1985-12-13	Weekendavisen Berlingske Aften	Ritt Bjerregaard om bedre lovgivning for miljøet: Det er nu, mulighederne er til stede
1985-12-19 12(6)	Center Nyt - Aalborg Universitetscenter	Håndbog for kratluskere
1986-01 59(1)	Samvirke	To kratluskere på miljø-offensiv

Dato	Avis	Overskrift
1986-01-03	Horsens Folkeblad	Den økologiske temperatur [Anmeldelse af <i>Den økologiske udfordring</i>]
1986-01-07	DN kontakt (internt blad for DN)	Vi skal alle være kratluskere
1986-01-19	Vendsyssel Tidende	Appel fra en kratlusker: Vi bør alle være med til at vogte miljøet!
1986-01-21	Land og Folk	Aktive miljøfolk om miljøproblemer
1986-01-22	Berlingske Tidende	Miljøets kratluskere
1986-01-25	Politiken	Sheriffen og kratluskerne - Miljøet til debat
1986-03-05	Aarhus Stiftstidende	Klar overtrædelse - Delvis sejr for 'kratluskere': Superfos får bøde på 15.000 kroner
1986-03-06	Vendsyssel Tidende	Ikke tiltale
1986-03-06	Vejle Amts Folkeblad	Rejser ikke tiltale mod Superfos
1986-03-06	Fredericia Dagblad	Statsadvokat ind i Superfos-sag
1986-03-06	Frederiksborg Amts Avis	Superfos A/S slipper
1986-03-06	Jyllands-Posten	Superfos bliver ikke tiltalt
1986-03-06	Jydske Tidende - Haderslev	Superfos går fri
1986-03-06	Aarhus Stiftstidende	Superfos slipper
1986-05-23	Jyllands-Posten	"Vi må selv tage en del af skylden for, at 4 ud af 10 danskere stadig tror, vi kun kan producere een ting."
1986-05-28	Jyllands-Posten	'Kratluskere' anmelder forurening - Bøde til Superfos for udledning
1986-05-30	Jyllands-Posten	Det eneste kunstige ved kunstgødning er, at den kommer i sække.
1986-05-30	Politiken	Det eneste kunstige ved kunstgødning er, at den kommer i sække.
1986-06-06	Jyllands-Posten	Her er brød til 2000 mennesker i 12 måneder - skal vi gøre det igen næste år?
1986-06-13	Jyllands-Posten	Det er ikke kun salt og peber, der får en svinekotelet til at smage af noget.
1986-06-13	Politiken	Det er ikke kun salt og peber, der får en svinekotelet til at smage af noget.
1986-09-21	Aarhus Stiftstidende	'Kratluskere' sætter lup på arbejdstilsyn - I Herning svigtede det groft, siger to Århus-biologer
1986-09-30	Fredericia Dagblad	Kratluskerne overgiver sig aldrig
1986-10-06	Folkebladet Sydjylland	Kratluskerne kommer
1986-10-08	Folkebladet Sydjylland	Intet luskeri i metoderne

Dato	Avis	Overskrift
1986-11-11	Aalborg Stiftstidende	Flere kommuner er krat-luskere - Alligevel kan lige så mange kommuner stadig meldes til politiet i dag for at have overtrådt miljøbeskyttelsesloven, siger forsker fra AUC
1986-11-18	Skive Folkeblad	R-dagsorden om miljø startede stort politisk 'kratluskeri'
1986-12-10	Fredericia Dagblad	Syre-stop på Superfos øger forurening af mad
1986-12-26	Fyens Stiftstidende	Kratluskere til Assens - Nyt forbund sætter miljøet i fokus
1987-01-22	Middelfart Venstreblad - Fyens Stiftstidende	Hold øge med Genfiber og sukkerfabrik - Siger to landskendte kratluskere
1987-03-27	Aalborg Stiftstidende	Fortsat miljøsvineri
1987-07-25	Folkebladet Sydjylland	Kolding-egnen centrum for ugelangt miljøtræf i EF's miljøår: Ni nationers unge befolker Houens Odde
1987-10-09	Vendsyssel Tidende	Stædighed er en kratluskers primære dyd
1987-11-03	Dagbladet Roskilde Tidende	Kamp om de miljø-bevidste i Skovbo
1987-11-06	Thisted Dagblad	En 'kratlusker's møde med miljøloven
1987-11-09	Horsens Folkeblad	Kratlusker-liv
1987-12-01	Middelfart Venstreblad - Fyens Stiftstidende	Kratluskere gav fiduser - Vellykket møde i miljøårskomiteen
1988-04-23	Det Fri Aktuelt	Lossepladsen bløder
1988-05-15	Aarhus Stiftstidende	Oh, Århus!
1990-01-07	Aarhus Stiftstidende	Politisk bedrageri [Debatindlæg af Larsen]
1990-01-13	Aarhus Stiftstidende	Grundløse beskyldninger [Debatindlæg som svar på Larsens 13-01-1990]
1990-10-02	Information	Kæmp for alt hvad du har kært - Argumenter til forhaling af vandmiljøplanen
1990-10-xx	Aarhus Stiftstidende	Borgernes pengepung som motivation for bedre miljø
1996-05-11	Fredericia Dagblad	Miljøkritikere kan ikke undværes
2000-02-17	Jyllands-Posten	Kratluskeren fra Harlev bliver voksen
2001-02-12	Randers Amtstavis	Miljøgeneralen fisker fortsat i rørte vande - Sportsfiskernes Børge Christensen er gået på pension men han har svært ved at slippe sagerne
2001-11-28	Jyllands-Posten	Myter og mod
2015 efterår	Råstof - Magasinet for Vedvarende Energi og Miljø	Boganmeldelse - Kratluskeren

Recent RePoSS issues

- #29 (2014-12) **Hanne Andersen**: "Responsible Conduct of Research: Why and How" (Preprint)
- #30 (2014-12) **Hanne Andersen**: "Responsible Conduct of Research: Collaboration" (Preprint)
- #31 (2014-12) **Mads Ingersgaard Jørgensen**: "Evolution, kognition og religion: Religiøse idéer i evolutionært og kognitivt perspektiv" (Masters thesis)
- #32 (2015-10) **Mie Johannesen**: "Studieretningsprojekter i matematik og historie: Kvalitative og kvantitative undersøgelser samt en konstruktiv matematikhistorisk tilgang til gode samspil" (Masters thesis)
- #33 (2015-10) **Carina Tangsgaard**: "Samarbejde i bioinformatik: Et casestudie i hvordan man overvinder kløften mellem subdisciplinerne" (Masters thesis)
- #34 (2016-2) **Sarah Kassem Kaltoft**: "Sciencecentre & sundhedsfremme: En empirisk undersøgelse af, hvordan projektet PULS, et samarbejde mellem Experimentarium og Steno Center for Sundhedsfremme, kan motivere folk til at være fysisk aktive" (Masters thesis)
- #35 (2016-2) **Kristian H. Nielsen**: "The practice and politics of integrated science teaching in the global Cold War" (Preprint)
- #36 (2016-2) **Jeanette Gedsø**: "Women's limited role in science conditioned by historical and cultural factors — with a focus on Marie Curie and her career in natural science " (Bachelor project)
- #37 (2016-2) **Bircan Aykurt**: "Surveying nanoscientists' communication activities and online behavior" (Masters thesis)
- #38 (2016-4) **Henrik Kragh Sørensen**: "Kildecentreret matematikhistorie i praksis: En kort indføring i matematikhistorisk metode" (Preprint)
- #39 (2016-11) **Sujeevan Sivasundaram**: "Interpreting Quantum Mechanics" (Masters thesis)
- #40 (2017-2) **Kurt Møller Pedersen**: "The Velocity of Light and the color Changes of Jupiter's Satellites" (Article)
- #41 (2017-7) **Carsten Sønderskov Jørgensen**: "Christian Horrebows observationer af Solen: En analyse af hans observationsprotokoller og artikler med henblik på en forståelse af de anvendte metoder" (Masters thesis)
- #42 (2018-3) **Louise Kobek Thorsen**: "Kratluskernes kognitive praksis: En udvikling af miljøbevægelser i 1980'ernes Danmark" (Masters thesis)
- #43 (2018-3) **Henrik Kragh Sørensen and Line Edslev Andersen**: "Mapping Social Aspects of Mathematical Knowledge Production" (Book chapter)

This list is up-to-date as of March 23, 2018. The full list of RePoSS issues can be found at www.css.au.dk/reposs.

RePoSS (Research Publications on Science Studies) is a series of electronic publications originating in research done at the Centre for Science Studies, University of Aarhus.

The publications are available from the Centre homepage
(www.css.au.dk/reposs).

ISSN 1903-413X

Centre for Science Studies
University of Aarhus
Ny Munkegade 120, building 1520
DK-8000 Aarhus C
DENMARK
www.css.au.dk

Faculty of Science
Department of Science Studies

AARHUS UNIVERSITET

